

GRAČANLIJE U **MARŠEVIMA SMRTI** **1945. GODINE: ISKAZI PREŽIVJELIH**

(OSMAN ĆORIĆ, ABAZ GAZIBEGOVIĆ, IBRAHIM DIZDAREVIĆ, SULEJMAN OMEROVIĆ)

ZABILJEŽILI:

**Dr.sc. Omer Hamzić i
Izet Spahić, dipl.ing.geol.**

ZAROBLJAVANJEM¹, PREDAJOM I IZRUČENJEM MASE PRIPADNIKA oružanih snaga NDH i drugih osovinskih formacija, kao i civila koji su bježali ispred partizana (jedinica Jugoslovenske armije), uslijedili su događaji koji se uobičajeno podvode pod pojam Bleiburg ili Bleibuški zločin, po lokalitetu na kome se odigrala svega jedna epizoda u čitavim tim zbivanjima, koji su se odvijali na širem prostoru današnje Republike Slovenije i u pograničnim dijelovima Austrije, uglavnom tokom maja, juna i jula 1945. godine. Masa zarobljenih vojnika i civila je sprovedena u privremene logore. U narednim danima, znatan dio zarobljenih ljudi – nekoliko desetina hiljada – ubijen je u masovnim pogubljenima, o kojima do danas svjedoči preko 570 masovnih grobnica rasijanih širom Slovenija (podatak iz 2009. godine), od kojih su neke (kako je sondiranjima i iskopavanjima utvrđeno) brojale i po nekoliko hiljada ljudskih tijela. Svjedoče o tome i brojni dokumenti jugoslavenske komunističke provenijencije, od kojih je dio do danas i objavljen.

DIO ZAROBLJENIKA KOJI SU IZBJEGLI POGUBLJENJA U PRVIM danima (uglavnom mlađa godišta), upućen je u nepregled-

1 Uvodna napomena i bilješke su redakcijske.

nim kolonama, različitim putevima, prema Hrvatskoj, Bosni i Hercegovini i Srbiji, sa usputnim stanicama u brojnim novoformiranim logorima, sve do Dalmacije, Hercegovine, Crne Gore, Kosova i Makedonije. U tim kolonama, ljudi su masovno premlaćivani, zlostavljani, ponižavani, mučeni glađu i žeđu i hladnokrvno ubijani. Zbog toga ove kolone nazivaju i marševima smrti, a u znanstvenu literaturu je ušao i alegorijski naziv Križni put (ili križni putevi).

U ovom broju „Gračaničkog glasnika“, objavljujemo kazivanja četvorice ljudi s područja općine Gračanica koji su preživjeli marševe smrti 1945. godine, kao svojevrsnu dopunu dijelu Žrtvoslova bošnjačkog stanovništva s područja općine Gračanice 1941.-1945., kojeg smo objavili u prethodnom broju našeg časopisa.

Radi se o različitim ljudima, sa različitim sudbinama, različiti su i njihovi poslijeratni životi i životni putevi, a svaki od njih je drugačije doživio i drugačije gledao na ono što je proživio i preživio u ljetnim mjesecima neposrednog poraća 1945. godine. Ova kazivanja, ipak, čine jednu cjelinu i, ma koliko različita, međusobno se nadopunjuju i pružaju nam jedinstveno usmeno svjedočenje o stradanjima Bošnjaka u Drugom svjetskom ratu.

Naš saradnik, Izet Spahić, zabilježio je izjave trojice kazivača: g. Osmana Ćorića (1925.) iz Piskavice, g. Ibrahima Dizdarevića (1926.) iz Sokola (nastanjenog u Gračanici), te g. Sulejmana Omerovića (1925.) iz Lukavice. Izjavu g. Abaza Gazibegovića iz Gornje Orahovice, nastanjenog u Gračanici zabilježio je glavni i odgovorni urednik „Gračaničkog glasnika“, dr. sc. Omer Hamzić.

Ovom prilikom objavljujemo cjelokupne iskaze tih ljudi, a ne samo svjedočanstva o preživljenim strahotama Križnog puta 1945. godine. Objavljujemo i podatke o njihovoj ratnoj sudbini iz koje se jasno može vidjeti na koji su način upali u strahoviti vrtlog Drugog svjetskog rata.

Nama je danas teško i zamisliti kroz šta su sve ti ljudi prošli. Kada 80-godišnji starac

više puta u toku svog kazivanja brzine u plač ili mu glas zadrhti, možemo tek naslutiti o kakvim je strahotama svjedočio i da li nam ih je bio u stanju predočiti. Kada danas, punih dvadeset godina od pada totalitarnog komunističkog režima kazivač oprezno propituje: A zašto to tebe interesuje, da ja neću imati zbog ovog problema, da mene neće ko ganjati što ja tebi ovo pričam? – to ponajbolje svjedoči o vremenu nametnute šutnje i prisilnog zaborava.

Sudbina jednog od svjedoka, Osmana Ćorića, te njegove trojice braće, predstavlja svojevrsnu paradigmu stradanja bošnjačkog stanovništva s područja Gračanice i njezine okoline. Bila je to siromašna seoska porodica koja je živjela od zemljoradnje i seoskog zanatstva. Početak rata, Osman je dočekao kao petnaestogodišnji dječak, postavši silom prilika i hranitelj porodice. Dva njegova starija brata, Mustafa zvani Mujo (rođen 1916.) i Hasan (1919.) su morali u vojsku. Mujo se 1941. godine prijavio u 369. pješачku pukovnicu koja se borila na Ruskom frontu – iz nužde – jer na drugačiji način nije mogao prehraniti porodicu. Plaća koju je primao i snabdijevanje koje su imale porodice dobrovoljaca, za njih je bio spas od gladi. Hasan je mobilisan u Domobranstvo, u 8. pukovnicu u Varaždinu. Treći brat, Omer, rođen 1922., prijavio se za rad u Njemačku, privučen pričama o navodno dobroj zaradi. Bez ikakve škole, kao nekvalificirani radnik, određen je na posao u rudnik, u jamu. Teški uvjeti rada i loša ishrana (hrana se dobijala isključivo na bonove, a bonovi su dijeljeni u skladu sa ispunjenom normom), Omera su nagnali da pobjegne s posla i vrati se u Bosnu. Kod kuće nije boravio ni heftu, kad mu je stigao poziv za služenje vojnog roka. Iz domobranstva u Zemunu je prekomandovan u 13. SS diviziju, s kojom je prošao cjelokupan ratni put. Osman je do proljeća 1944. ostao kod kuće kao jedini hranitelj porodice, sa majkom, sestrom Eminom, bratovom ženom Fatimom i njeno dvoje nejake djece. Prisilna mobilizacija je ubrzo i njega zahvatila.

U završnici rata, dvojica njegove braće, su stradala—Mujo i Hasan. Bolje reći, zločinački su ubijeni kao ratni zarobljenici od strane pobjednika. Trećeg brata Omera je spasilo samo to što se uspio probiti preko Tirola i predati Amerikancima. U njihovom logoru je ostao par mjeseci, upravo kroz ono vrijeme dok su u Jugoslaviji trajale masovne egzekucije i strahote marševa smrti. Kasnije se vratio u domovinu, gdje je proveo nekoliko mjeseci na prisilnom radu. Četvrti i najmlađi brat, Osman, prisilno mobilisan i nizašto kriv, preživio je užasnu golgotu, kakvu je teško i zamisliti. Na pravdi Boga i potpuno nevin. Ali njegove muke očito nisu završile povratkom kući. Osman Ćorić je ispričao ono kroz šta je prošao i čemu je svjedočio. Svoj ratni put i svoje stradanje ispričao je Izeti Spahiću, kao i Nihadu Halilbegoviću i Ibrahimu Nurkiću — ali je uvijek zahtijevao da mu se nigdje javno ne objavljuje ime i prezime, dokle god je živ. Osman Ćorić je preselio na Ahiret 30. oktobra 2010. godine, u vrijeme kada je ovaj broj našeg „Glasnika“ bio u pripremi. Molimo Allaha dž. š. da mu se smiluje i nagradi ga Dženetom za sva iskušenja koja je na ovom svijetu proživio. Molimo Boga da se smiluje i svim ostalim nevinim žrtvama, a Njegovu će pravdu sigurno osjetiti svi oni koji su izbjegli ovozemaljsku pravdu.

OSMAN ĆORIĆ (1925.–2010.), PISKAVICA:

Predveče, 10. maja 1944. godine, došao je Sejdo muhtar u selo i donio zelenu kovertu, k'o da juče gledam, u kojoj je pisalo da se sutradan moram javiti u opštinu u Doborovicima po naredbi Ševke Mujačića, bilježnika. Mati je molila: “Nemoj mi, Sejdo, vodit jedino dijete, otišla su mi tri sina, kako ću bez muške glave!” Odgovor je bio da će se vratiti sutra do mraka i da sva šestorica idu samo na vizitu”. (Vratio sam se jedini ja živ iz Piskavice, kroz devetnaest mjeseci).

Sutradan smo se sastali na Ploči u Spahićima, kod Omine kuće, nas šestorica: je, Ćo-

rić (Mehmeda i Naze) Osman, rođen 1925. godine, Hamidović (Mehmeda i Kadi-re) Ahmet, rođen 1927. godine, Kovačević (Avde) Osman, rođen 1924. godine, Puškar (Alije) Šahdan, rođen 1925. godine, Spahić (Ragiba) Mustafa zvani Mujo, rođen 1922. godine i Hrvić (Mehe) Ibrahim, rođen 1926. godine. Izašle su cure naše generacije i rodice da nas isprate: Azemina, Hasiba, Emina, Abida, Behara, Rabija, Zilha, Zejneba i Kadira. Dogovorili smo se gdje će u mrak (pred veče, nap. ured.) biti prelo, kad se vratimo.

Na Ploči smo se postrojili i sa Sejdom izbili (izašli) na Bukvu. Tu smo se susreli sa Sokoljanima, ali smo odvojeno stigli pred opštinu u Doborovicima. (Eno i sad stoji ta kuća na lijevu stranu, kod Doma). Tu je bilježnik Mujačić Ševko provjerio jesu li svi stigli i odmah nas uputio u Srnice, pješke, do njemačke komande koja je bila ograđena živom ogradom. Zatekli smo njemačke oficire, poredane s jedne strane ispred tri stola.

Prvi su došli Slanjani na pregled, pa Sokoljani, Vranovićani, potom pozvani iz drugih sela, nas oko 250 mladića sa dobrovođačke opštine. Na pregledu su govorili: “gut, gut, sehr gut, gut”. Samo su vratili Hrvić Ibrahim, sina Mehe, imao je falično oko. Ode s njim i Sejdo nazad kući. Mi, kako je koji pregledan, predavani smo naoružanim njemačkim stražarima sa bajonetama na puškama.

Po završenom pregledu, uputili su nas pješice u Bukvik. Tu smo prenočili i tek sutradan stigli u Gradačac. Tu smo dobili uniforme i — obuku, nekoliko dana. Tek tada smo doznali (to nam je saopštio njemački potporučnik) da se nalazimo u SS “Kama” diviziji, da u Diviziji imaju sve podatke o nama i ko pobjegne — pobit će mu čitavu porodicu.²

² Radi se o 23. Waffen-SS gorskoj diviziji “Kama”, čije je formiranje započelo u maju 1944. godine, nakon što je 13. SS bosanskohercegovačka gorska divizija (u maju 1944. preimenovana 13. Waffen-SS diviziju “Handžar” — ime je potjecalo od heraldičkog simbola u austrougarskom grbu Bosne i Hercegovine), koja je formirana godinu dana ranije, u nepuna dva mjeseca uspjela očistiti prostor sjeveroistočne Bosne od partizana, uspostaviv-

Iz Gradačca smo, kako smo i došli, pješke nastavili put—sve do Sombora. U Somboru smo dobili puške i počeli žešču obuku. Odo-brili su nam i stražarenje, pošto smo bili dalje od kuća. Od nas petorice iz Piskavice, svi su bili nepismeni. Uz pomoć poznanika, pisa-li smo pisma i slali ih kući. Ta pisma su spa-
ljivana i nikud nisu išla van kasarne. Nismo znali gdje se nalazimo, koliko smo udaljeni od kuće, niti kako se odvijala ratna situacija na ratištima.

Sa nama su bili braća Osman i Ramo Sušić iz Vučkovaca. Šuškalo se da bi se moglo pobjeći sa njima. Mi nismo smjeli jer ni-smo znali šta nas čeka. Jedne noći su braća, pod punom opremom i automatima sa de-set momaka pobjegli Rusima. Ostali su živi. (Osman je poslije rata bio predsjednik suda u Gračanici i poslije rata smo se sreli.) Od tada je pooštrena kontrola i disciplina. Jedno ju-tro je naređeno da se oružje dobro očisti, do-lazi visoki oficir, biće smotra. Mi smo ušli pod oružjem u jedan hangar, na izlazu smo predali oružje i, kroz druga vrata, pravo na voz za Čehoslovačku — za glavni grad Prag.

Iz Praga smo prebačeni na obuku u Šti-hovicu, sedamnaest kilometara južno od Praga, na rijeci Vltavi. U Štihovici smo prvo naučili plivati, a obuka je počinjala tako što su nas Nijemci bacali u rijeku. Ko se počeo utapati — vadili su ga, ko je ostao na vodi — naučio je plivati. Obučavani smo cijelo vri-jeme u inženjeriji za pontonjere. Svaki dan smo postavljali i rastavljali pontonske mo-stove, vrlo uspješno. Obučavani smo preko tri mjeseca. Njemački nismo znali niti smo imali kad naučiti, samo smo naučili koman-de koje i danas znam. Tu nas je zateklo nadi-ranje Crvene Armije.³

šići na njemu svoju sigurnosnu zonu, koju su osiguravale jedinice SS policije i njemački obavještajno-sigurnosni organi (*Einsatzkommando 2*). U tom smislu, prema nalogu Reichsführera SS, poduzeti su koraci na formiranju nove divizije Waffen-SS sastavljene od Bošnjaka — muslimana, pri čemu su njemački oficiri na prostoru sigurnosne zone 13. SS divizije potpuno zaobilazili organe i ustanove Nezavisne države Hrvatske.

3 Aktivnosti na formiranju i obuci 23. Waffen-SS di-

■ OSMAN ĆORIĆ

U septembru 1944. krenuli smo na za-datke u Mađarskoj, gdje smo ostali sve do zime. U Jugoslaviji smo prezimili u okoli-ni Bjelovara i bili na zadacima sve do aprila 1945. godine. Tu smo često obavljali in-ženjerijske poslove. Lično sam bio vezista: imao sam dosta teškoća oko nastavljanja pre-kinutih linija. Svakodnevno smo bili bom-bardovani. Prisustvovao sam pogibiji Mušić Husejna iz Vranovića, od granate. Bio sam u blizini i imao sam sreće.

Bili smo pod strogom komandom nje-mačkih oficira, smješteni u kasarni. Imali smo ishranu i platu u kunama. Posljednja ka-sarna je bila u Štefanji, malome mjestu južno od Bjelovara, na putu za Čazmu. Tu nas je, u aprilu, napustila njemačka komanda i svi smo se haotično kretali na zapad, nalazili se sa braćom, rođacima, poznanicima.

Kapitulacija nas je, početkom maja, za-tekla u Mariboru. Tu je bilo mnogo vojske koja se predala partizanima. Sa nas je „ščupano“ sve što je vrijedilo od odjeće i obuće. Ušli

vizije “Kama” su obustavljene u septembru 1944. godi-ne. Dio postavljenih jedinica je rasformiran, a ljudstvo je vraćeno u Bosnu, u popunu 13. Waffen-SS diviziji “Handžar”, dok je drugi pridodat različitim *ad hoc* for-miranim borbenim grupama koje su bačene u borbu protiv nadiruće Crvene armije.

su harale, bili smo gladni, iznemogli. Sjećam se, jednog dana su nas postrojili ispred kasarne u Mariboru, žuta zgrada. Stali smo ispod olistale trešnje. Trojica gladnih mladića su se popela, nisi mogao nabrojati do pet, grana je ostala bez ijednog lista, sve je pojedeno. Ljudi danima nisu ništa jeli.

Partizanski oficir je naredio da se izdvoji godište 1925., 1926. i 1927. i da se spremi za rad na poljoprivredi. Ja sam prvi put čuo tu riječ i kasnije shvatio da se kopaње žita (kukuruz) zove poljoprivreda. Tu sam zadnji put vidio brata Hasana, ostao je u starijoj grupi. Bili smo udaljeni pedeset metara jedan od drugog. Očima smo davali znakove, da pridemo jedan drugom. Nismo to učinili. Pala je komanda da krene njegova grupa. Tu sam takođe vidio Spahić (Hasana) Galiba, Spahić (Mustafe) Aliju i Spahić (Muše) Rahmana. Oni su iza ugla izvirivali i gledali kako ubijaju ljude iz njihove kolone. Bili su u stroju za strijeljanje. Nikad se nisu vratili kući.

Skupila se grupa od oko 3.000 zarobljenih Hrvata, Bošnjaka i Nijemaca, rođenih 1925. godine i mladih. Krenuli smo iz Maribora i znam da smo stigli u Osijek, odatle za Pančevo. Kojim smo putem dotle došli, ne znam. Stigli za pet do šest dana. Pješke. Pratile su nas partizanski stražari na konjima. Do Pančeva nam nisu dali da se napijemo vode. Ako bi neko pokušao da se napije iz barice na putu bio bi ubijen. Pili smo sopstvenu mokraću iz manjerki, ali je i nje ponestajalo, a bila je gorka i slana pa nam se još gore tražila voda. Pojedini zarobljeni su skakali u bunare, napili se vode i tako zadovoljno umirali. Kroz Hrvatsku su nas hranile Hrvaticе, baccе su komade hljeba i klipove žita – hibrida i ko dohvati... Mnoge žene su zbog toga ubijene. Jela se trava i lišće. Mene je spasio klas žita koji sam uhvatio negdje ispred Osijeka i stavio u njedra. Jео sam ga samo noću, po nekoliko zrna. Kroz Srbiju su nas tukli. U Osijeku smo čitav dan i noć proveli na otvorenom po kiši, dok su stražari sklonjeni. Put je dalje vodio preko Šida, Rume, Zemuna do Beograda. Iz Beograda smo skelom prebače-

ni u Pančevo.

Na putu smo najteže prošli pri prolasku kroz Šid. Tamo su najavili da dolaze ustašeko-ljači i da nas tuku do mile volje. Ljudi su odustali od rada na poljima, pripremili su za udaranje—šta je ko imao, motke, motike, sjekire, vile, lopate—i kad smo se pojavili, svi su navalili na nas, staro i mlado, muško i žensko. Udarali su po nama i sjekli, ljudi su padali u krvi, bili gaženi i umirali. Mi smo se pribili jedan uz drugoga. Ja sam samo pokrio oči rukama i trpio udarce. Oni koji su bili u sredini, bolje su prolazili. Mene je jedan udario šest puta po vratu, po istome mjestu. Od tih katilskih udaraca trajno mi se stvorila čvoruga veličine dvožumog jajeta, visine do cent i po. I danas je nosim i znam kad će kiša. Teško je bilo ostati na nogama jer su se mrtva tijela mučenika povećavala, pa ih je bilo teško prekoračiti sa iznemoglim mišićima. Ipak sam ostao na nogama, što je značilo—šansa za život.

Izveli su nas iz Šida i smjestili kod ciglane da prenoćimo na otvorenom. Ja sam se našao na napuštenom gliništu i tu prenoćio.

Karić (Latifa) Osman iz Vranovića je mene i Bešić Begana iz Sokola zvao braćom sve dok nije skoro umro, u Karićima. Pri izlasku sa stratišta u Šidu, zastao je i, pretučen i iznemogao, nije mogao dalje, a to je značilo sigurnu smrt. Mi smo ga uhvatili i donijeli do ciglane, gdje se oporavio i nastavio put. U Šidu je narod ubio i masakrirao preko pet stotina golorukih zarobljenika. U Pančevo je od 3.500 zarobljenika stiglo 2.500 ljudi. Ostali su razasuti duž puta. Ni jedan nije ostao živ. Kada bi pao, bio bi priklan ili ubijen iz njemačkog pištolja zvanog “VIS”, partizanskom rukom. Ko je zbrinuo njihova tijela, ne znam.

U Pančevu smo prepušteni, što kažu, “zakonu prirodne selekcije”. Tu smo smješteni u gradu u neke barake, kao kasarna, odatle se vidjela velika crkva. Pod je bio betonski, hladan, sa oskudnom slamom i—ništa više. Ostali smo dvadeset dana. Svako jutro, iz početka, u baraci je ostajalo oko pedeset

umrlih mladića. Uz moja leđa je deveti dan umro Hamidović Ahmed, jedini iz mog sela, od iscrpljenosti na putu. Imao je osamnaest godina, rat je dočekaao sa četrnaest. Prisanljali smo leđa uz leđa da bi se malo zagrijali, jer su majske noći još bile hladne. Kad sam ujutro opipao njegovu ruku, bila je hladna, ne znam kad je umro u noći. Nisam mogao plakati. Oko mene je bila smrt na svakom koraku. Ujutro bi zaduženi, pomoću kareta, njemačkih kolica sa dva točka i dvije rude, prevozili po pet leševa do grobnice koja je bila iskopana u nasadu bijelih dudova, petsto metara od baraka, pomoću buldožera koji je radio svaki dan. Momci su umirali skvrčeni, ukočeni. Zahtijevali su da se leševi dobro sabijaju—da ih više stane u grobnicu. Zatim je buldožer nasipao zemlju i svojom težinom zatrpavao jamu. Ljuljao se na mrtvim tijelima kao čamac na vodi.

U Pančevu smo ostali dok se broj umiranja smanjio i ostalo dovoljno mladića sposobnih za rad. Iz Pančeva smo raspoređeni na ekonomije u Banatskom Karlovcu i selu Jabuki. Ja sam se našao u Jabuki. To je selo u kojem su prije živjeli Nijemci (Volksdeutscheri), koji su pobijeni ili protjerani. Smjestili su nas u barake sa zemljanim podom, na koji je prostrta slama. Na slami se vidjelo kako uši u grupama pomjeraju slamke. Nije bilo nikakvih pokrivača. Kad smo stigli, odmah smo raspoređeni na kopanje žita. Deset zarobljenika je pratio jedan stražar. Vodio nas je i dovodio sa ekonomije. Naš stražar se zvao Turjanski Slavko. Počeli smo kopati žito početkom juna 1945. godine, bilo je počelo vršikati i pojavili su se rosanjci. U mojoj grupi niko nije znao kopati. Ja sam to iskoristio i uvijek sam u retku prednjačio po deset do dvadeset metara. Kad bih se udaljio od stražara, oljuštio bih klas, izvadio rosanjak i nečujno pojeo, a klas bih zamaskirao kao da je netaknut. To mi je spasilo život. Malo sam ojačao, povratio snagu i pružio sebi tračak nade da ću preživjeti. Kasnije mi je stražar zabranio da se izdvajam iz grupe. Ishrana je bila — jedan hljeb na četvoricu dnevno i malo

čorbe koja nas je samo održavala na životu. Najteže je bilo prvih dana, u gladno proljeće. Kasnije je prispio paradajz, voće, što smo krišom jeli. Ko je uhvaćen da kida vočku u koloni, bio je ubijen. Poslije smo želi pšenicu kombajnima i vrhli je pomoću drešova, te kupili slamu i radili druge poljoprivredne poslove. Nismo se nikada prali niti mijenjali odjeću. Nijemci su prvi podlegli. Njihov organizam nije podnosio nečistoću. Mi smo bili otporniji.

Nakon sedam mjeseci, pušten sam iz tog pakla. Spasio me je Begović Hasan iz Sokola. On je bio odbornik koji je “pokrivao” i Piškavicu. Poslao je komandi logora pismo u kojem je stajalo da sam u vojsku prisilno mobilisan kao dijete i da sam “čist”. Iz Pančeva sam krenuo vozom, preko Vinkovaca i Doboja. Na meni su bile pantole koje sam sašio od jutane vreće. Bilo me je stid da me neko vidi ovakvog, pa sam skrivajući se, uz Varoš i preko Drafnica i Griča stigao nekako do kuće. Tražio sam od majke da se presvučem izvan kuće i spalim te ušljive gaće. Tako sam preživio zarobljeništvo u Jabuci.

Sa mnom su pakao puta iz Maribora do Pančeva i u Jabuki preživjeli: Bešić Began iz Sokola, Karić Osman iz Vranovića, te Huso Handara, Ibrahim i Arif Okić, svi iz Stjepan Polja. Masovnu grobnicu u Pančevu nije teško naći, imala je površinu od po doluma, a u Jabuki se nalazi na mjestu koje zovu Stratište, u to selo su naseljeni Makedonci. Za sedam mjeseci, koliko sam proveo u tom paklu, nestalo je skoro 2.000 ljudi. Po čemu se to razlikuje od Auschwitza, Dachaua ili Jasenovca?!

Sjećam se da mi je jednom prilikom, nakon tri mjeseca boravka u logoru Jabuka, prišao jedan stražar i rekao da je on u partizanima od 1941. godine. Tvrdio je da ovi partizani koji su nas dopratili, nisu bili pravi partizani, već Srbi — četnici koji su se priključili partizanima i htjeli na ovaj način da pokažu privrženost pokretu. Rekao je da je partizane hranio narod kuda god su prolazili.

Ali ja ne mogu da shvatim da za ovo nije

znalo njihovo vrhovno rukovodstvo. To je urađeno pod Titinim rukovodstvom, Titini ljudi, u Titinoj državi!

Kažu da zločini ne zastarijevaju...?

(zabilježio: *Izet Spahić; Piskavica, 18. februara 2006.*)

ABAZ GAZIBEGOVIĆ (ROĐEN 1927.), GORNJA ORAHOVICA/ GRAČANICA

Kad je formirao svoju ustašku bojnu i Pjano je, kao i ostali vojni zapovjednici, pod uticajem Muderiza [Hfz. Mustafa ef. Šiljić] i drugih uglednih ljudi u Gračanici, zagarantovao da se polaznici (softe) Osman-kapetanove medrese neće mobilisati ni u kakvu vojsku. Između ostalog, to je bio glavni motiv mome ocu da me skloni u medresu. Mi smo četvrtkom odlazili kući, petkom se nije radilo, medresa nije radila, jedino ako je u Muderiza u njivi bilo nekog posla, onda se je moglo raditi i petkom. Ja sam, pošto je to bilo pretrpano, dospio u onu veliku sobu (dershanu), gdje smo spavali. Najveći problem su nam bile buhe. Morali smo svaki dan prati pod jer buhe od vode pobjegnu. A čim se pod osuši, one se ponovo pokrenu.

Njemačka racija i upad u medresu

Jednog jutra iznenadio sam se kad sam oko medrese ugledao Nijemce sa mitraljezima. To je bilo negdje iza sabaha. Jer, znam, sabah smo već bili klanjali...Dok su moji drugovi još spavali, dreknuo sam iz sveg glasa: "Racija!" – i izletio kroz prozor. Dok sam bježao uz Mejđanić, pristigli su me još neki moji drugovi. Pripucali su za nama, ali nikog nisu pogodili. Znam, bilo je ljeto. Ta racija se dogodila koncem jula ili početkom avgusta 1944.godine.⁴

Ne znam kako sam stigao kući u Gornju Orahovicu. Krv mi je tekla iz stopala... Kad je došao otac sa njive, prvo me je upitao zašto

sam došao tako rano. On je znao da mi dolazimo kući četvrtkom naveče. Rekao sam mu da nas je pustio muderiz, pa sam poranio, a zatim dodao: racija. Povikao je: "Kakva racija, nama su obećali da neće biti racije za vas polaznike medrese". Bogu su oni mogli obećati... racija je", rekoh.

U toj raciji, znam, zaglavio je, između ostalih, Mehmedalija Avdagić, rahmetli, koji se vratio sa fronta bez noge.

Mobilizacija u Hrvatsku vojsku

Nakon spomenute racije, više se nismo vraćali u Medresu. Kako nisam bio nigdje u obavezi, nalazio sam se kod kuće i kao i ostali sklanjao se u šumu kad su nailazili partizani da me ne uhvate.⁵ Uoči Nove 1944. na 1945. godinu, vraćajući se iz Donje Orahovice sa nekog veselja kao momčići, negdje pred večer, ugledali smo kako se niz Hotijelj sa Ratiša spušta dugačka partizanska kolona. Da bismo ih izbjegli, skrenuli smo ulijevo na Donju Lohinju, u Pribavu, iz Pribave u Gračanicu. Smjestio sam se kod familije na Lipi, gdje sam ostao jedno tri do četiri dana, naime do Božića, 7. januara 1945. godine.

Tada je bio jedan od žesćih napada na Gračanicu. Nikada partizani nisu napali na Gračanicu, s one lijeve strane Sprečce. A oni su ovoga puta s jednim bataljonom te srbijanske brigade, mislim da je bila 14. srpska brigada, prešli negdje na Karanovcu, odnosno na Stankovim barama, s ciljem da presijeku ustašama odstupnicu prema Doboju... Odmah stigne haber u Gračanicu da su partizani ušli u Stjepan Polje i da sve živo pale. Kad su to čuli, pripadnici ustaške satnije, kojom je komandovao Haso Klokić, u kojoj je bilo najviše ljudi iz Stjepan Polja, krenu kao bijesni preko Lipe i Griča i prebac se prema Stankovim barama. Tu je bio masakr. Oni su skoro kompletan taj bataljon partizanski tu uništiti i došli do naoružanja u velikim količinama. Vraćajući se u čaršiju, gledao sam ih,

⁵ Partizani su prisilno mobilisali ljudstvo već od kraja 1943. (od II. zasjedanja AVNOJ-a), ali je to poprimilo masovne razmjere od jeseni 1944. godine.

⁴ Vjerovatno se radilo o jednoj od racija za popunu 23. Waffen-SS divizije "Kama".

nosili su po pet mitraljeza “šaraca” – natovarilo na sebe i vuče.

Svoj boravak u Gračanici iskoristio sam da odem do Muderiza, da se raspitam kako bih se opet mogao uklopiti u medresu – nakon što sam napravio pauzu od tri mjeseca. Iznenadio sam se kad sam ugledao u medresi konje – pola medrese zauzela konjušnica. Nijemci i gestapovci svezali tu konje.⁶ Konjušnicu napravili od naše medrese...

I ja se opet vratim kući u Orahovicu. U Orahovici – partizani. Potom je uslijedila neka njemačka i ustaška kontraofanziva. Potisnu partizane u Gornje Moranjke i Rašljevu, a zauzmu Gornju Orahovicu. Na tom prostoru hrvatske i njemačke jedinice zauzimaju položaje da brane Gračanicu od partizana.

Za mene je bilo presudno – kad su se te jedinice počele izvlačiti iz Orahovice. Za njima je krenuo i moj rođak Rasim (1921. godište), koji je do tada bio prošao skoro sve frontove, bio u njemačkoj vojsci, pobjegao iz SS jedinice sa Sremskog fronta. On je nama bio idol, mi smo ga nastojali u svemu oponašati i slijediti. Tako je nas pet rođaka, Gazibegovića, početkom 1945. godine, krenulo za Rasimom i za tim zelenokadrovskim jedinicama u Gračanicu.

Po dolasku u Gračanicu, odmah smo mobilisani u ustaše. Samo te pokupi i strpa u školu. Mene i moju grupu su mobilisali naši iz Orahovice. Prvo da nosimo hranu na Muderizovo brdo i na Hurije, na odbrambene položaje oko Gračanice. Nismo dobili nikakve uniforme, ni oružje, bili smo obučeni u

6 “Gestapovci” – nije jasno na koga tu kazivač misli, ali to sigurno nisu bili pripadnici Gestapo-a. Izraz “gestapovac”, naveliko korišten i rabljen, i u historiografiji, i u historijskoj publicistici i u popularnoj kulturi socijalističke Jugoslavije ima veoma malo utemeljenja, jer su službenici njemačkog Gestapo-a (Tajne policije) bili prisutni jedino u sastavu tzv. *Einsatz*-odreda (*Einsatzkommanden*) – specijalnih obavještajno-sigurnosnih organa uspostavljenih u pojedinim regijama NDH od kraja 1943., i to zajedno sa pripadnicima drugih sigurnosnih i obavještajnih službi, od SD-a do Kripo-a, a i jednih i drugih je bilo relativno malo.

ono u čemu smo pošli od kuće. Dali su nam nekog Aliju Dilbera, koji je bio u njemačkoj vojsci (bio je neki podoficir) da nas vježba isključivo kondiciono. Ono što će nama koristiti... (jer smo mi, kasnije u bježaniji prešli oko 1.700 kilometara u jednom pravcu). Bile su to kao neke kondicione vježbe na tadašnjem placu ispred kotara (sadašnji park ispred Općine). Na tom prostoru, dnevno četiri sata – egzercir, ništa drugo, samo Dilber. Zatim naprave desetine. Izabrao između nas neke. Bio je Mustafa Terzić, tu negdje od ranije. On je bio zadužen za nas.

Odstupanje iz Gračanice

Nakon pada Gračanice, 7. aprila 1945. godine, sve se povlačilo prema Doboju. I ta naša jedinica – i XXV. bojna i XIV. bojna – sve se povlačilo. Zauzimali su se položaji od Klokotnice (sadašnje pijace), pa ono brdo prema Frkatima i Frkate. Mi smo išli preko Malešića, povlačili se, vrijeme je bilo lijepo. Znam dobro da smo prošli kroz Golaće, ja nisam znao za tu mahalalu i taj naziv. I pravac – Mala Brijesnica. Zastali smo u Velikoj Brijesnici, negdje 8. ili 9. aprila. Kolona nije išla, ono jedan za drugim, već frontalno – to je bila masa svijeta. Rekao bih da niko nije ostao. Bilo je nešto zaprega, ali to je ostavljano na putu. Gurali smo prema Doboju. Mi smo zadnji koji smo prešli mostove u Doboju prije njihovog rušenja. Tu smo ostali do pada Doboja, a Dobjoj smo napustili, da li 15. ili 16. aprila – pravac Derventa–42 kilometra pješaćenja. Nismo išli cestom.

Tek drugu noć, negdje oko pola noći smo stigli pred Derventu, ispred groblja, u onu šumu, ispred Katoličkog groblja, sa dobojske strane. Tu gdje smo se zaustavili, tu smo i polegli spavati. Spavaš k'o zaklan – umoran.

Nas nekoliko odstupali smo bez oružja i bez uniforme, dok su svi ostali imali oružje i bili uniformisani. Ali sve je to bilo lahko naoružanje. Ja nisam vidio nijedan minobacač. Samo mitraljezi i puške. I kao što rekoh, osvanuli smo na toj njivi ispred Katoličkog

grobља. Odatle smo se spustili do derventske bolnice. I ono svuda, sav slobodan prostor oko bolnice, sve je to bilo zaposjednuto, nemaš se gdje okrenuti. Rekoše da nam tu pripremaju hranu i tu su nam stvarno podijelili hranu. Znam, bio je neki griz i prošice kojima si mogao ubiti čovjeka. Bilo je u njima svega samo brašna nije bilo. To je posljednji hljeb koji sam ja primio – do Siska. Mogao si preživjeti samo ako svratiš usput u neku kuću i zamoliš babu ili koga nađeš da ti dadne neko parče hljeba. Od Dervente smo išli na Brod; 25 kilometara je razdaljina Derventa–Brod.

Za vrijeme doručka su počele udarati minobacačke granate – sve oko bolnice u Derventi. Tad se jedna grupa odvojila, koja je bila naoružana, i oni su krenuli da odbiju taj partizanski napad. Kad se to stižalo, neko je komandovao pokret.

Povlačila se kompletna XXV. ustaška bojna Pjanina, kompletna XIV. bojna, povlačilo se sve što je bilo u zelenom kadru, u ta doba je bio Kapetančić komandant po povratku sa ruskog fronta, i svi oni... I masa svijeta koji nije smio čekati partizane. Radila je propaganda, jača od Gebelsove.⁷

7 Propaganda jeste postojala i to žestoka, ali nije samo ona bila uzrok bježanju brojnih civila i povlačenju pripadnika oružanih snaga NDH ispred partizana, nego već ustaljena i višestruko oprobana praksa komunista da se prilikom zauzimanja pojedinih mjesta i područja obračunavaju sa svima koje su smatrali stvarnim i potencijalnim političkim protivnicima, kao i brojni zločini koje su pripadnici NOVJ počinili, kako nad ratnim zarobljenicima, tako i nad civilima. To se isto tako zapaža još od rane jeseni 1943. godine i jačanja NOP-a u sjeveroistočnoj Bosni. U vrijeme partizanske vlasti u Tuzli, u oktobru 1943., prema jednom domobranskom izvještaju, koji donosi popis stradalih, ubijeno je 55 osoba – 22 su pripadnici oružanih snaga, oružništva i policije, te upravni činovnici, dok su ostatak obični civilni; među njima je i jedna žena, pa čak i dvojica Srba (ubijenih pod optužbom da su "trockisti". Izvještaj se čuva u Arhivu Tuzlanskog kantona, a popis žrtava je objavio A. Jahić, *Muslimanske formacije tuzlanskog kraja u Drugom svjetskom ratu*, Tuzla: Zmaj od Bosne – Preporod, 1995., 96-97. Na području Gračanice, partizani su u toku rata počinili više teških zločina nad zarobljenicima i civilima, pogl. *Žrtvoslov bošnjačkog stanovništva s područja općine Gračanica*

Sa nama su bili neki oficiri, ali Pjane nema nigdje. Niko o njemu ništa ne govori. S nama je bio kao oficir Meho Mešanović, naš čovjek iz Orahovice. Sjećam se da su tu podijelili i neka vojnička unapređenja. Tu su i ovog našeg Rasima Gazibegovića pročitali–unapređuju ga u čin natporučnika. Postrojili su nas i čitali naređenja o unapređenju. I kad smo krenuli–jer 25 kilometara je do Broda – kretali smo se cestom. Sreća–nije bilo avijacije... Na tom putu proveli smo čitav dan i čitavu noć. Tek ujutro rano, prelazili smo Savu. Još most na Savi nije bio srušen, moglo se preći bez puno čekanja. Nismo ulazili u grad, već odmah lijevo kako je bilo bliže Zagrebu. I tu su nas zaokupili avioni...

Do Nove Gradiške je bilo najteže. Još uvijek nije bilo izlitalo. Nema se gdje sakriti, a avion se spusti tako nisko, kao da te ganja, vidi me, ašićare. Pomislio sam da, haman, vidi da sam i dijete... šta je to... i preko Nove Gradiške, Novske do Popovače. U Popovači nas usmjeravaju dalje.

Posljednji susret sa Ibrahimom Pjanićem, u Popovači, 28. 4. 1945.

Ibrahim Pjanić se pojavljuje među nama tek u Popovači. Ja bih sad mogao nagađati datum. Pošto smo u Galdovu bili kad je Berlin pao, to je 09. maj 1945. godine, a iz Doboja smo krenuli 17. aprila, znači, ovo u Popovači bi moglo da bude 27. ili 28. aprila... Nas oko 2.000 nabilo se u neko veće gospodarstvo dvorište, sa velikim objektima, štalama...

Ispred jedne zgrade (valjda je to bila štala) Pjano se popeo na neki improvizovani podijum, neke daske da nam drži govor. Koliko se sjećam govorio je kako mi ne napuštamo zemlju, našu Bosnu, kako ćemo se vratiti. „Nemojte se iznenaditi“, rekao je, „dobit ćete nove oficire, školovane ljude, dobit ćete oružje, dobit ćete sve što treba. Valja nam se ići opet obračunavati sa komunistima u Bosni, mi se vraćamo nazad.“ Bilo je onih koji

1941.-1945., tabela C, br. 25, 32, 36, 41, 172 i tabela E (civilni), br. 2, 11, 16, 17, 26, 41, 70, 72, 73, 77, 78, 81, 92, itd.

su u to povjerovali, bilo je onih koji nisu vjerovali, ali bilo je skeptika, najviše zabrinutih za svoju sudbinu. Najviše nam je zasmetalo kad je rekao da ćemo dobiti nove oficire, da oni naši neće biti s nama. Odmah je počelo gundanje... Mi nećemo prihvatiti takve oficire među sebe, znajući da su ti ljudi, valjda sa iskustvom, uvalit će nam nekog zlikovca koji će kazati – kolji, ubijaj toga i toga. Ni jedan među nama nije bio spreman na to od ovih naših ljudi, ni jedan od naših oficira nije bio spreman da kaže: ubij tog i tog.

Niko ništa nije pitao, niti je Pjano tražio da neko nešto pita, to je bio kao neki vojnički govor. Bilo je samo gundanja. Mi tražimo novo naoružanje i samo da se vratimo u Bosnu, u obračun sa komunistima. Odgovorio je: takvi nama i trebaju. To ćete i dobiti.

Tu noć je kiša udarila, a ujutro – pokret: pravac Gorica, Veliika Gorica. Tu smo, dakle, promijenili pravac. Normalno bi bilo da mi odatle idemo ispod Zagreba. Nikad više Pjano među nas nije došao poslije te Popovače, nikad više. Zuckalo se jest da je s Poglavnikom zbrisao u avionu, da li je to tačno ne znam, pričalo se među nama, zucalo se. Ovi ostali oficiri idu i dalje sa nama. Odatle više niko ni ne spominje Pjanića.⁸

U Velikoj Gorici doveli su nas u neki magacin – oblačenje uniformi i to po broju: cipele, odjeća, kape... Al', kad će biti sreća, domobranski krojevi – kačketi, nisu ustaške kape, ali svako dugme, pa ni ono na šlicu

⁸ Pukovnik Ibrahim Pjanić se povlačio do Bleiburga u skupini viših oficira. Prije predaje, uspio se probiti dublje u austrijski teritorij, te izbjeći izručenje od strane Britanaca. Po svojoj prilici, probio se u skupini Rafaela Bobana. Kasnije se obreo u savezničkom logoru u Italiji, pod američkom kontrolom, odakle je emigrirao u Siriju. Ante Pavelić nije pobjegao avionom, nego se sa malobrojnom pratnjom probio do Austrije, napustivši Glavni ustaški stan i svoje jedinice, pošto je zapovjedništvo nad povlačenjem predao Maksu Luburiću. Skrivao se neko vrijeme u Austriji, potom je preko Italije pod lažnim imenom emigrirao u Argentinu. Među preživjelim Pjanićevim borcima je ostalo nezadovoljstvo činjenicom da on nije bio sa njima u kritičnim trenucima predaje, što je kasnije prenela i poslijeratna komunistička propaganda u Gračani.

■ ABAZ GAZIBEGOVIĆ

nije bilo bez slova “U”. Srećom, samo izbliza se moglo pročitati. Sve – kao da je namjerno tako napravljeno. Uniforme su bile zelenkaste boje, ali još zatvorenije. Bila je namjera da se ne razlikujemo od ustaša. Mi koji nismo imali nikakvo oružje, nismo ga ni dobili. Neko je zato pitao, ali meni nije bilo stalo do puške. Onima koji su pitali, odgovorili su: otmi sebi.

Samobor, Brežice, Celje...

Iz Velike Gorice nas je usmjerilo prema Samoboru. Tu smo noćili i tu smo dobili te nove oficire. Sad su oni nas povelili u boj na Žumberak. Koji su to oficiri? Ustaše, crne ustaše, prave pravcate. Vojnički su djelovali. Okićeni sa slovima “U”, kretali su se pored nas. Mi idemo cestom u stroju, dokle je moglo, a onda nas rasporedilo u kolonu. Sa Žumberka smo otišli u pravcu Karlovca. Nije se to moglo za sat, dva, putovalo se čitav dan. Zauzeli smo položaj u jednoj šumi. Do mene je sjedio neki momak. Tad sam ja došao do puške. Meni je žao – sa Drafnica je, ne znam da li se prezivao Begić ili tako. Ne znam, nisam ga poznavao.

I vidimo mi – na njive izlaze partizanske

jedinice, izbacuju se iz šume u našem pravcu. Uzeli smo neku busiju. Najedanput – zalutali metak pogodi tog momka u koljeno, ustvari, ispod koljena u list: ostao je na mjestu mrtav. U meni umrlo sve živo. Kasnije ću ja doživjeti da čovjeku odbije i noge i ruke i po glave i on opet živ, a ovome samo što je metak prošao kroz list. Nije bilo ni krvi da možeš reći da je iskrvario. I najteže nam je bilo – nit ga možeš ostaviti niti ga možeš nositi. Morali smo ga tu ukopati i odmah – bježanija.

Nismo više išli na Samobor, nego preko Žumberka. Sa te planine, izašli smo tačno na Brežicama, na mjestu gdje će kasnije niknuti dva motela. Iz te šume izbili smo na most na Brežicama.

Jedna digresija: jedan oficir te vojske iz Orahovice,⁹ od početka bježanije, dakle od Gračanice pa nadalje stalno je bio sa nama. Vodio je sa sobom i mladu suprugu (rodom iz Lohinje), koja je bila u visokom stadiju trudnoće. Jahao je kobilu, jednu lijepu, izglednu, koja je bila pametna kao čovjek, nosila je i njega i njegovu trudnu ženu. Gledao sam kad se ta kobila spušta niz grabiće. Kako je moguće... a svuda naokolo puca, gori nebo. Žena se u tom stanju porodila. I u panici – bacila to svoje dijete u provaliju. To je tragedija. Nikad to nikome nisam do sada pričao... Sticajem sretnih okolnosti, njih dvoje nije vidjelo ni Bleiburg ni logor u Mariboru. Vratili su se kući prije nas. Kasnije su imali još nekoliko djece. On je bio čak i neki sindikalni rukovodilac u fabrici obuće “Ukrina” u Derventi, gdje je radio sa suprugom. To je dokaz da su se svi koji nisu bili zlikovci mogli izvući iz tog pakla.¹⁰

9 Osobni podaci su poznati redakciji ovog časopisa, a izostavljeni su na zahtjev kazivača.

10 Službeni dokumenti, međutim, kao i svjedočanstva velikog broja preživjelih očevidaca – nedvojbeno ukazuju da su ljudi najčešće ubijani potpuno neselektivno, posebno u prvom valu likvidacija, u prvim sedmicama nakon zarobljavanja, ali i kasnije, u marševima smrti i brojnim logorima. Također, i tamo gdje je postojala selekcija i izdvajanje “ratnih zločinaca”, treba imati na umu da se pojam “ratni zločinac” u komunističkoj ter-

I da nastavimo: sa tog mosta u Brežicama vidio sam u Savi mnogo mrtvih ljudskih tijela, okrenutih potrbuške, gaćice samo na njima. Pitaj Bboga odakle je Sava to donijela. To su stravični prizori... Bili smo svjesni: već je nastupalo ono vrijeme – da ideš u smrt... nema izlaza. Ti ljudi, čije je leševe nosila Sava nisu na tom mjestu izginuli. To su bili oni koji su prije nas ovuda prolazili, koje su zarobljavali, ubijali i bacali u Savu. Otkako nas je projurilo odozgo sa Žumberka, više nije bilo pucnjave. Tu je bio samo taj napad. A mi smo mislili da su oni nama “za kragnom”.

Odatle, sa tog mosta u Brežicama, izašli smo i odabrali pravac: tu negdje pored Velenja izlazili smo na Celje. To je trajalo duže vremena. To je prilično velika razdaljina. Znam dobro: kad smo stigli u Celje, bilo je negdje oko četiri do pet sati naveče, nismo ulazili u grad. Stali smo pored rijeke – mislim Savinja se zove – na tim slobodnim prostorima (sad je to izgrađeno). Tu smo se zaustavili – gdje dođeš, sjedi i leži... daj Bože odmoriti se samo. Sad, odatle gledaš u grad i vidiš na onim zgradama vihore se zastave i petokrake na njima – čudili smo se, uplašeni pitali se – šta je ovo. A mi smo – kompletna masa tog svijeta je pod naoružanjem i to je, istina, lahko naoružanje: automati, mitraljezi, puške obične. A na zgradama zastave sa petokrakama.

Kad smo došli na red i izašli na cestu u koloni – da ne povjerujemo očima: tenkovska jedinica, motorizovana jedinica partizana, dugačka nekoliko kilometara – kao od Gračanice do Karanovca. Stala propisno, desno,

minologiji, nije odnosio samo na istinske ratne zločince – osobe koje su počinile djela koja su se u skladu sa tada važećim dokumentima međunarodnog ratnog prava (Haškim konvencijama iz 1907. i Ženevske konvencije iz 1929.), običajnog prava i općih načela humanosti, tretirala kao ratni zločini, nego i sve osobe koje su se aktivnije borile protiv partizana. “Ratnim zločincima” je na taj način proglašen i veći broj hrabrijih boraca lokalnih domobranskih dobrovoljačkih jedinica s područja Gračanice, koji ne samo da nisu počinili nikakav ratni zločin, nego često ni napuštali područje rodnog sela tokom čitavog rata.

sve je pod oružjem... ono pravo pravcato. Mi prolazimo pored njih, takođe pod oružjem, sve pod oružjem... ali niko ni "A", niko ništa ni da zucne, niti da zapuca... Nama tek nije ništa bilo jasno: niti znaš, niti imaš koga pitat što se ovo dešava. Jednostavno, nemaš pojma. Ja sam išao toliko koliko, dok me nije svladao san. Negdje sam stao, prilegao i zaspa. Neću ostati sam nikad. Uvijek je kolona tu, ima ih za mnomo koliko ti Bog hoće. Kad sam se probudio, vidim oko mene nema nikog poznatog, sve je otišlo. I ja krenem naprijed. To je bilo u svanuće. Kolone stalno idu... Koliko je otišlo prije nas, pitaj Boga.

Nisam prešao ni 300 do 500 metara, kad je zapucalo, gori i nebo i zemlja, odjedanput sve gori. Ja pojma nemam šta je, ne možeš vidjeti jer stojiš u redu, kao da si na stadionu. Pročepi i bježi ko može lijevo. Pretrčim i ja preko jedne njive. Nije velika bila. Kraj nje rijeka. Ali u onoj gužvi, ja – pošto sam bio u kondiciji ko jelenče, skočih sa one obale... Ali je bio lozijasak, i da sam bogdom bio bos, bolje

bi prošao... Nego ta cipela koju sam primio, imala je petu. I ja jednom petom zakačim tu lozu. Mene to dovede u vodoravan položaj i – tako tresnem na kamenje u rijeku. Nigdje žive duše – nikog poznatog. Od zora onaj moj ruksak, on je... popucalo je to i ruksak je ostao. Ja nisam ni znao da ga nema. Ponovo izlazim na njivu. Nikog od poznatih. Ima sa mnomo još poneko od nepoznatih. Sad vidim gore pod šumom kako bježe uzbrdo.

Ali tu njivu koju sam ja doživio, ja nju imam i sada pred očima. Na njoj nema šta nema, to znači počelo je dan prije ili tri dana prije: zlata, ručnih satova, džepnih satova... Razbacano. Basme, robe, sve razbacano po njivi – preko toga se gazi. Meni ni napamet ne pada da se sagnem da uzmem sat. Želio sam odatle što prije "izguliti", trčeci preko te njive. Oni koji su prije naišli, oni su, vidjelo se, to bacali od sebe da im je lakše bježati... Tada sam vidio da uz ono brdo na suprotnoj strani...

A šta se dogodilo, kasnije ću ja saznati...

To je bila prva prepreka – ono da nas razoružaju. Na red je došla i ova naša jedinica, svi su odbacivali ili predavali oružje partizanima, među kojima su bile i dvije partizanke.

Kad im se približio Adem Halidović, umjesto da odbaci oružje, njemu nešto duhne u glavu, bijesan kakav jest... Opsuje, počne vikati ... da se tebi predam... žensko... A onda je s kamare zgrabio mitraljez, u koji je bio uvučen redenik i raspalio po njima, po partizanima, po tim koji su bili u obezbjeđenju čina razoružavanja. Ovi drugi koji su uspjeli baciti oružje, i oni zgrabe za drugo oružje. Oni koji nisu bacili, i oni... Iгоре uz onu njavu. To je vrisak, jauci – kolju se... vidiš kako se bodu noževima... i u šumi – Bože, kuda ću sad? Ja naiđem na čovjeka... kad ono Suljo Kamarić iz Pribave. Zaspao čovjek i ništa ne čuje šta se oko njega dešava, ne čuje za ovaj belaj. Jednostavno je stao i zaspao na ruksaku. Ja njega probudim, a on će meni: otkud tebe. Rekoh: budi sretan što sam ja naišao. Pita, šta se dešava? Rekoh: gori, vidi to, borbe. Meni se dogodilo da sam skočio u rijeku gdje mi je ostao ruksak... Opsova mi ruksak i reče: evo u mene pun ruksak. U njega je bio onaj veliki ruksak pun šećera i brašna. Hajmo zajedno... Iodate krenemo kroz šumu, dole, ovamo...

Dodemo do jedne ciglane. Oko nas još ima ljudi koji se povlače, bježe, ali nije više gusto, razrijedilo je. Kod te ciglane počinjemo susretati ljude koji su nam bili poznati – naši. Predložim ja Kamariću (a mi smo odmakli sad od tog poprišta borbe dva do tri kilometra i više se tu ne puca) da ja tu nama napravim halvu. Odem kod babe u onaj stan gdje žive oni što čuvaju ciglanu i zamolim je da nam dadne šerpu, a i ulja mi imamo...i ja napržim. Napravim zapršku i napravim halvu. Tu se okupilo dosta vojske oko nas. I tu na nas nabasa siromah Mujo Merdanović iz Orahovice, bio je u esesovcima, on je bio stariji od mene dvije do tri godine. Ja mu rekнем da ide s nama. On je već bio izgubio svoju jedinicu. Hajdi, ne znaš nikoga. Iako sam se i ja bio izgubio, ipak sam počeo susti-

zati svoje. Mi znamo, otišli su naprijed, stići ćemo ih. Ja njemu predložim da ide s nama. On se nećkao, kaže – ne smijem... Bio je u SS ili gestapovskoj uniformi: “Ubit će me ako vide da sam pobjegao, moram tražiti svoju jedinicu”. Ne znam šta je dalje bilo s njim, ali on je ipak prije mene došao kući i pričao o tome kako sam ga ja nahranio halvom.

Petnaestak kilometara od poprišta spomenutog okršaja, mi smo se pronašli i prikupili, nas jedno sedamdeset posto poznanika iz Gračanice i okoline. I mi smo tu nalazili svako svoje. Nas je bilo šest iz familije Gazibegovića. Tu se i noćilo. Mislim da je u logor u Mariboru, nekoliko dana kasnije, ušlo sa gračaničkog područja oko 450 ljudi.

...Prema Bleiburgu

Odatle su nastali proboji... Nema onih oficira više, onih koje su nam bili dodijelili. Ponovo su se pojavljivali naši stari oficiri koji su nešto kao komandovali. Jer ideš u nekom pravcu, ideš sa idejom da stigneš da se predaš Englezima, da te ne zarobe partizani. Ta ideja je bila prisutna među nama, u većini. Misli se da je to spas. Ideš civilizovanom svijetu itd. Međutim, to se nije desilo. Desilo se da su oni pustili Nijemce, to je 100 % i ni jedan Nijemac nije ušao u logor u Maribor, ni jedan. Ušao je vrlo mali broj četnika... Nosili su ta obilježja, samo su ih kasnije poskidali. Kokarde nisu smjeli nositi, ubit će ga ustaša s kojim je do juče ratovao, a sada sa njim bježi. To je područje između Celja i Velenja prema Bleiburgu. Ja nisam tada znao u kojem se pravcu ide. To je, jednostavno, pod Triglavom za mene bilo.

U stvari kretali smo se prema Blajburškom polju u velikoj masi, rasuto, kako ko stiže. Ama to je zaglavilo, ja mislim frontalno da je to jedno, otprilike negdje tri, negdje deset kilometara, negdje petnaest. Masa je to bilo svijeta. Ništa se ne zna, nikakve informacije. Osim što smo zacrtali u svojim glavama da se krećemo prema Englezima, samo da se uspijemo predati zapadnim saveznicima, a ne partizanima...

I ja tu sebi nekako obezbijedim konja. I ja... možeš natovariti robe kakve hoćeš. Ja natovarim dva ruksaka na konja. Ne zna niko ko sam ja, niti te ko zašto pita. Što ti jašeš konja? Uzjaši medvjeda ako hoćeš. Mislilo se da sam neki oficir iako nisam imao nikakvih znački, a neki su mislili da je konj moje vlasništvo, da sam sa njim krenuo od kuće.

I najedanput, opet je bila zasjeda u jednom tjesnacu kojeg ja nisam mogao locirati gdje se nalazi, tu su nas dočekali... da moraš tuda proći, a bilo je osvijetljeno – i ubi... I tu kud ćeš proći k'o u tor, a tuče taj prostor – ubi. Pošto sam ja bio na konju, legnem po konju i "ošinem". Ali pogodi mi konja, vjerovatno u sve četiri noge. Ja sam se, sav u strahu i panici, skljkokao u rijeku. Tu je opet nastala bježanija, bježi kud možeš, samo bježi u mrak, jer u mraku te metak teže može zakačiti. U paničnom strahu, našao sam se u nekoj šumi. I sad – ne znam ni orijentaciju ... ni kud ću ni šta ću. Legnem uz jednog čovjeka, ne znajući ni ko je ni šta je i zaspim. Kad sam se probudio, dirnem ga, on se svali. Bio je mrtav... Hvatala me panika. Odatle sam "izgurao" u neku ravnicu, ali i tu je tuklo sa svih strana, nema uz mene nikoga. Ja sam. I u tom sam bježanju, opet, što je sudbina, nabasao na svog rođaka Ćazima Gazibegovića, koji je ležao u jarku na ruksaku, onakvom istom kao i Suljo Kamarić. Spava ko zaklan, a gori oko njega iz neba i iz zemlje. Iscrpljenost – totalna. Ja ga tu jedva probudim i kažem – bježi. On počeo prtiti onaj ruksak. A moja dva ostala na onom nesretnom konju, ostalo je u njima sve. Rekoh mu – samo bježi. I odatle smo se nekako izvukli.

Na Bleiburškom polju...

Eh sad, to je već negdje bilo blizu Bleiburškog polja. U dolini je polje – na drugoj strani je Triglav – na ovoj našoj strani je šuma u kojoj se mi nalazimo. Mi još nismo znali šta se dole radi. Kasnije su nam naši pretpostavljeni objašnjavali da se vode neki pregovori, neko s nekim vodi pregovore. Ko je, nemaš pojma.

Šta se dešavalo u polju, zaista nismo imali pojma. Stizale su razne vijesti: vode se pregovori, postignut dogovor, nije postignut dogovor... Na jedanput dolazi haber: ko ima oružje – isprazni municiju, popakuj odvojeno. Otvorene puške moraju biti i kad je bila komanda: u kolonu po dvojica – nosi puške, izlazi se van... Tad smo mi i izašli na tu poljanu. Razaoružavanje je počelo ranije, Boga pitaj... Vidjeli smo hiljadu vagona oružja – tu na kamari. Neki partizani su preturali po tim gomilama. Oni nisu imali veze sa postupkom našeg razoružavanja, niti su držali stražu. Ali su se kretali oko tih gomila oružja. Gledao sam: uprtio jedan taj partizan pet mitraljeza šaraca... Oni se naoružavaju... Znači rat nije završen.

Ko je imao oružje, tu ga je odbacio. I gdje se zadesio, sjedi. I spavanje. Kiša je padala cijelu noć. Noćili smo na toj kiši. I sutradan ujutro – pokret. Pokret. Sad putujemo u pravcu Dravograda, ima po koji pratilac (partizan). Ide pored nas, sad nas oni preuzimaju. Krećemo se prema Dravogradu. Kolona je nailazila na most na Dravi za prelazak u Dravograd i tu je... Ja mislim da su oni tu vršili jednu statistiku – podatke, dojave... jer puštalo nas je po stotinu, ali ništa nije pretresalo, već stotinu odbroji i pušta. Stražari sjede na stolicama, imaju naoružanje – na jednoj i na drugoj strani mosta. Kad smo prešli most, dočekali su nas Bugari, bugarska jedinica – kobajagi partizani... To je bio pravi ološ. Kô kad ga je neko tu namjerno postavio, tog bugarskog vojnika. On pikira otuda ko ima nalivpero u džepu, utrči u kolonu i "pelješi" – k'o džeparoš... Ili ako vidi sat na ruci, skida... a naoružan.

Trčćim korakom prema Mariboru

I odatle – idemo u pravcu Maribora. Koliko smo putovali, ja to ne znam, ali je tu razdaljina oko 78 kilometara. Vjerovatno pet do šest dana. Na ulazu u Maribor, na jedno možda 10 kilometara od Maribora bio je jedan uspon, izgleda i to kao "namjenski" da je napravljeno. Tu nas je nagonilo trčćim kora-

kom, uz taj uspon. I sad, onaj ko je brži, on pobjegne, ne možeš ga stići da si pita. Kad onaj ispred mene odmakne, nastane vika, onih koji nas gone: “Priđi, priđi...” A šta je ustvari bilo? Oni su nastojali da ti sve iz džepova izbaciš, da ti sam sebe rasteretiš kako bi mogao stići. Ljudi su bacali sve što su imali. A bilo je takvih ljudi – znaš kako smo bili obrazovani, totalna nepismenost – on strpao... ima pet do šest ženskinja u kući, strpao u torbu neke basme da ponese kući. I zbilja, da bi lakše trčali, da bi se rasteretili, ljudi su bacali sve što su nosili iz tih torbi – i torbe i hranu i sve – i tako nas natjerali da nemamo ništa. Mene nisu mogli zeznut. Ono u porciji što je bilo brašna, to je bilo uza me i od toga sam na ulazu u Maribor, još tu smo noćili, ujutro napravio puru.

Samo su vikali: “Hajde, hajde”, ali ako si istupio metar izvan kolone, nije bilo rasprave, pucali su.

Osvanuli smo tu na ulazu u Maribor. Sad valja proći kroz čitav Maribor, mi smo išli čitav dan. Ideš malo, pa staneš. Jer i tamo pušta. Sad ponovo prelaziš most na ovu drugu stranu, ovamo gdje su kasarne. Jedan interesantan doživljaj... Kad predemo sad Dravu, idemo uz Dravu prema kasarni, dole gdje je taj logor. Ja nemam pojma kuda se ide. Kad smo konačno došli, sjedi gdje si i ne miči... Gladuje se, živjet se ne može. Tu su u blizini bile kuće. Vidim ja, gore, baba jedna stara gospođa... većinom je taj narod bio privržen toj vojsci koja je... Vidim ja hoće ona k'o da pomogne, pokazuje nešto ko čanak, onaj naš drveni. Vidim krompir, pečen krompir u toj posudi... Pokaza ona na tu porciju. Nas je dole masa... A ja i mahnu rukom – da baci, a ona ono iz onog čanka istrese. A onda je uslijedila nevidena jagma za tim krompirima... Dragi Bože. Ja sam bio među prvim zato što sam vidio prvi da će nam baba istresti krompir, a na meni je bilo sigurno dvadeset ljudi... Stražari su pucali u tu rulju... oni su pucali... Do mene ni jedan metak nije mogao doći zato što sam bio ispod. Gore onaj ko je bio, vjerovatno je zaglavio.

Dok sam podijelio sa onim svojim, od krompira ništa. Jedan krompir, a nas je bilo šest-sedam koji smo dijelili sve. Inače na tom putu, do incidenta sa tim krompirima nije bilo više pucnjave ili mi nismo to vidjeli. Bilo je gdje god se izade iz stroja ubijanja. Ali to su pojedinačni slučajevi. I više se na nas usput. Ne mogu znati koja je bila mraka među tim partizanima koji su nas gonili.

Prebrojavanja u logoru Maribor

Bio je to vojni logor u Mariboru koji je napravila još Austrija. Na ulazu u logor stajao je oficir, ja ću kasnije saznati da je po činu bio kapetan. Sa njim je bio još jedan vojnik.

Tu na ulazu u logor bilo je prvo razdvajanje. Stražari nisu imali oružja. Ne smiju imati, otet će im neko oružje pa će doći do belaja. Tu je počinjalo razdvajanje: na jednu stranu domobrani i ustaše, pretežno stariji uniformisani ljudi, na drugu stranu – mlađi dječaci kao što sam bio ja.

Mene nisu pitali ni šta sam ni kako sam tu dospio. Mene su usmjerili na desnu, a onoga moga rođaka Rasima i ostale starije i uniformisane na lijevu stranu. Kad sam vidio da Rasim ide na suprotnu stranu, krenuo sam i ja za njim. Primijetivši to, oficir se izderao: “Ovamo, kuda sam te poslao!”. Ja opet navahio za Rasimom. Oficir opsova Boga i majku: “Hoću život da ti spasim, a ti nećeš!”, tako je vikao doslovce. Ja, bogami savijem uši i krenem tamo kud me je usmjeravao taj kapetan. On je nas petoricu usmjerio na jednu, samo je Rasim otišao na drugu stranu. Rasim je bio u uniformi i malo stariji od nas. Nije nikako mogao sakriti da nije bio u neprijateljskoj vojsci.

Tako razdvajajući, nas naguraju desno, a njih lijevo: pola-pola, otprilike. Ali propaganda opet čini svoje. Prođe haber da oni tamo dobijaju hranu, a mi ne dobijamo ništa – glad je već harala...Nekada je na tom mjestu gdje smo stajali bila komora njemačka. Konji – pa ono kako su bili vezani... onda je bila tu kuhinja, pa je prosipalo grašak na zemlju gdje su bili konji vezani. Grebali smo

iz te zemlje i prebirali grašak po grašak. On oklijo, treba ga oprat, ali nema vode... jedi onako...to je isto kao konjska baljega, baljega i jest.

Cesta je bila kroz sredinu logora, vidimo mi voze se kazani hrane, ljudi skaču s porcijom da zgrabe iz kazana, ali onaj njega iz automata... i on na mjestu mrtav. Skače drugi da zagradi, svejedno što ovoga prije njega ubiše. tolika je glad bila zavlada. Budemo mi tu tri dana i odlučim ja da pređem tamo, kud su prebacili Rasima. Mislio sam da te kazane hrane njima voze, da oni imaju hranu. A to je bila hrana za jedinicu koja je čuvala logoraše, bila je puna kasarna vojske. Mi za to nismo znali. To su bili odabrani vojnici za izvršenje egzekucija, za ubijanje. Vozili su, dakle, hranu tom obezbjeđenju.

Jedan dan kažem ovim mojim, ja odoh tamo, a vi kako hoćete. Ja polahko, šunjaj se šunjaj...i prijedoh. I mog mi Boga, ništa ne bi. A stražari su hodali po onoj cesti kroz centar logora. Kad sam prešao tamo, upitah imate li vi hrane, dobijate li išta. Rekoše – ništa. Pa kud voze tu hranu...?

Sad je bilo gotovo, ja vidjeh da nema hrane, ali gotovo je, glad hara. Do kraja dana i ostali su se prebacili za mnom, među ove naše. Mre se od gladi. Ja sam čuo da su ljudi jeli opanke, kaiš, opasače. Ja sam imao jedan kaiš, koji sam donio kući i dugo ga čuvao. Zubi su se na njemu znali trideset godina. Grizao sam kaiš, nisam mogao izdržati.

Jedno jutro, ja se odlučim... Trešnjići su bili izlitali unutra u logoru. Stražari s automatima bili su poredani s druge strane žice. Ja se uputim prema jednom trešnjiću i smotam ga. Nema ploda, samo patljice se formirale. Ja se držim za taj trešnjić, a onaj stražar mene gleda i ništa ne poduzima. Iza mene dolazi Hasinović Ševal, sin Rame iz Donje Orahovice i viče mi da ne puštam da i on nabere tog lišća. A ja već ujagmio pustiti i krenuo odatle. Samo što je prišao i povukao sebi taj trešnjić, stražar je na njega otvorio vatru iz šmajsera – kao da ga je nožem zaklao. Ja u životu nisam vidio takvu krv, krv je modra...

On je bio lijep ko lutka, mogao je biti 1922. godište, a služio je u Gestapou, u nekoj policiji koja je imala modru odjeću.¹¹

Ja sam se odatle brzo udaljio, ali nisam krenuo prema svojoj grupi (u kojoj su bili moji Orahovičani), već se uputim prema jednoj jabuci. Mene će vjerovatno Bog tu poslati. Vidim ima plodova, popnem se na tu jabuku i počnem trpati još dobro zelene plodove u džepove.

Odjednom ugledam kako dolaze trojica vojnika koji su nosili sto i dvije stolice pod tu jabuku. Po naređenju jednog od njih, valjda oficira, ta dvojica su se brzo udaljila ispod jabuke. Onaj što ostade, ne dižući glavu, skoro u pola glasa mi naredi: "Siđi odozgo, ako kapetan naiđe, bit ćeš ubijen". Ja sam brzo sišao odozgo i stao pred njega. Pitao me odakle sam. Kad sam mu odgovorio, on mi je rekao da je iz Tuzle i da se zove Osman, a onda me pogledao i izgovorio nešto što neću nikada zaboraviti: "Upamti dobro što ću ti reći, nemoj se igrati svojom glavom pa da me ofiraš. Slušaj, ako imaš koga svog, sad će se ovdje vršiti popis po okruzima i uzimat će se podaci. Svi oni koji su stupili u neprijateljsku vojsku 1941., 1942. i 1943. godine idu pod broj jedan. Nikad svoju kuću vidjet neće. Svi oni koji su stupili 1944. i 1945. godine imaju veliku šansu da dođu kući. Kome god smiješ kazati, bez obzira kad je stupio, nek se piše da je stupio 1944. i 1945. godine, bez obzira što je stupio 1941. – može mu se dogoditi da dođe kući. Ako bude krivac, ići će na sud, ako ne bude krivac, neće ga niko ganjati".

I ja sa tim informacijama – pravo među one moje, prvo do svog Rasima.. Jer svi smo mi spadali među one koji su stupili u tu vojsku iza 1943. godine. Rasim je odmah otišao

11 Nije se radilo o Gestapou – pogl. bilješku 5. Radi se ili o redarstvenim jedinicama NDH ili pak možda o Dobrovoljačkoj SS policiji, koju je – paralelno sa osnivanjem 13. SS divizije na području NDH osnovao Konstantin Kammerhofer, opunomoćenik Reichsführera-SS za NDH. Ova policija se sastojala iz više regimenti, raspoređenih širom zemlje, a korištena je uglavnom kod raznih osiguranja i kao pomoćne jedinice prilikom vojnih operacija.

da pita za savjet svog tečića, Halidovića, koji mu je na to kratko odbrusio: “Ja neću lagati, nek rade šta god hoće. Oni su pobijedili – i mi da smo pobijedili i mi bi radili s njima šta hoćemo”. Ni ja ga nisam mogao ubijediti. Ostao je pri svom stavu. Ali veliki broj ljudi je to prihvatio i pisao se kako mu je rečeno: da je stupio u neprijateljsku vojsku iza 1943. godine. Jedan od njih je bio i Ibrahimović Mujo iz Donje Orahovice. Umro je prije 5 godina, bio je vodnik u Mešanovića satniji. U toj vojsci bio je od 1941. godine, ali se vratio kući, zaposlio u Koksari, gdje je i penziju dočekao. Garantujem životom, da svi oni ljudi koji su u jagmili da upišu ovo “iza 1943. godine”, nisu i ne bi zaglavili, pa čak ni sam taj Pjano. Ne bi bilo osnova, jer nikakav zločin nije napravljen.

I zbilja, proziva – vojni okrug taj i taj, vojni okrug taj i taj... Najviše je bilo Bosanaca, bilo je nešto i Zagoraca. Sve je to bijeda. Taj dan izvršen je popis, sutradan se vrši prozivka. Pošto je bilo po abecedi, ja sam kao Gazibegović Abaz bio prvi. Proziva me i govori: “Broj dva – stani ovdje”. I ja stadoh, po naređenju. Iza mene prozva Rasima: “Broj jedan”. Ne razmišljajući ništa, krenuh i ja za Rasimom, kad oficir dreknu na mene: “Kud sam ti rekao da ideš – nemoj da ponavljam”. I ja se vratih. Sad proziva Idriza Gazibegovića, brata rođenog Rasimovog. I on pođe za njim. I njega maršnu nazad. “Idi kud ti je rečeno”. Kad je prozivka završena, nas koji smo bili raspoređeni na broj dva, vraća tamo gdje smo prvi puta ušli, dok ovi ostali (kao broj jedan), ostaju na istom mjestu na kojem smo i prozvani.

Eh, taj prvi dan, prvi put smo dobili na šesnaest ljudi jedan hljeb od jednu kilu. U tom hljebu bilo je svega, samo nije bilo brašna i najviše pilotine od drveta koju izbacaju gateri. Takav obrok dobili smo dva puta.

Nakon dva-tri dana počelo nas je prozivati po vojnim okruzima. Prije nego što ćemo odatle krenuti, vidio sam jednu jedinicu (u stroju gdje ih je bilo osam, jedan pored drugog osmored), u kojoj je bilo više ljudi

iz Stjepan Polja, poimenično ih nisam znao. Dan prije nas su otišli. Kud su i dokle su stigli ko zna, ali nikad kući nisu došli.

Izlazak iz logora – u slobodu

Znači, iz tog logora u Mariboru, za jedne je bio pokret, a za druge... Jedna grupa sa broja jedan ostaje u logoru, dok druga grupa sa broja dva, u kojoj sam bio i ja izlazi iz Maribora, pod pratnjom i pješice nastavlja put prema Ptuju, Koprivnici i Đurđevcu. Niko ništa nama ne govori. Gonilo nas je sve pješice, ali nije bilo više one strogoće kao ranije. Ja sam negdje kod Ptuja, idući njivom naišao na krompir, pokopan krompir jesenas, pa je prezimio. Obrisao sam ga i pojeo ko jabuku, prijesan. Znao sam da to može izazvati temperaturu. Ništa mi se nije dogodilo. Išli smo do Varaždina, a iz Varaždina do Ludbrega. U Ludbregu sam našao parče kože od slanine, koju sam žvakao maršujući 15 kilometara...

Tu negdje, prolazeći glavnom ulicom kroz neko selo, između Koprivnice i Đuđevca, s jedne strane bacali su nam hljeb i hranu, a s druge nas pljuvali i tukli čime su stizali – motikama, štapovima, kamenjem... Gdje nas je zaticala noć, tu smo i spavali – pod vedrim nebom... Kiša je padala cijelu noć, malte ne. Osvanuli smo u bari, ali opet spavaš ko zaklan – u jarku. Bitno je samo da glava nije u vodi. Nakon svanuća, ponovo šetnje i prozivi. Izvlačili su između nas domobrane, sa domobranskim iskaznicama, koje su mahom slali kućama. Nas ostale, pretežno mlade, vraćaju ponovo u Koprivnicu. U Koprivnici smo prvu hranu dobili. Nikad taj samun zaboravit neću. Da sam mogao, da nisam bio gladan uzeo bi ga pa nosao. Jer dvokilaš ja dobio na sebe, nakon toliko vremena...

Ostale dvije kolone što su bile iza nas, nastavile su prema bugarskoj granici do Makedonije.

Noćili smo u Koprivnici, imali smo tu večeru. Sve je bilo super, samo smo ponovo doživjeli onaj isti napad, prolazeći kroz jedno selo: jedni su nas pljuvali i tukli svim i svačim, drugi su nam bacali pečeni krom-

pir, pite. Do Varaždina. Nas čuva straža, ali nije bilo više strogoće. U Varaždinu su nas smjestili u Gimnaziju i počeli ustrojivati neke evidencije: ko je pismen ko nije pismen. Ako znaš pisati, odmah ti daje zadatak da učiš onog drugog, da ga opismeniš. U toj Gimnaziji zadržali smo se nekih sedam dana. Znam dobro, bile su pristigle trešnje. Među nama je bilo onih Zagoraca, pa su dolazile žene iz okoline da traže svoje, donosile su hranu, pa ako nisu našle nekog svog, onda su davale hranu nama, da ne vraćaju.

Odatle nas rasporede u jedinicu. Da li je ta jedinica bila formirana ranije, vjerovatno jest. A to je bila jedna velika brigada koja je pripadala 40. udarnoj diviziji. Jugoslovenske armije. Iz Varaždina su nas digli za Novi Marof, opet pješke i to oko 25 kilometara. Oko nas više nema straže. Ima među nama, postavili one koje su malo pismeniji. Bio neki Muho. Njega odredili kao komandanta – Sarajlija, sarajevski hrsuz, jališaš...

U Novom Marofu smjeste nas u osnovnu školu. Ja sam imao sreću. Drugi dan da nabasa na mene intendant brigade, valjda je tražio sebi pogodnog kurira jer je on imao stan privatno. Sad je trebalo nositi poštu i hodati tamo-amo. I odabere mene. I ja sam dobio stan u kući u kojoj je i on stanovao... i sad bi tu kuću mogao prepoznati. On je meni obezbijedio da ja sebi izaberem uniformu kakva se poželjati može. Vojnik sam ja već. Onda nam dadnu dozvole da pišemo kućama, dadnu nam adrese. Moje pismo je prvo stiglo od svih nas u Gornju Orahovicu. Pošta je išla na srezove, a iz srezova, odborници su nosili poštu prema svojim mjesnim odborima. Ja sam poslao, ne znam koliko pisama, ali nije stigao ni jedan odgovor. Meni je to davalo znak da mi je kod kuće sve pobijeno. Došli partizani i sve pobili. Ja postajem, faktički, partizanski kurir i preselim kod tog intendanta na stan. Nisam imao skoro nikakvog posla: odnesem poštu i odem ponovo da vidim ima li posla, očistim cipele svoje i njegove...

Odatle smo se ipak morali pokrenuti, pravcem jedno 20-30 kilometara prema

Zagrebu. Stacioniramo se u jednom selu, u jednoj školi. Tu je već počela prava vojnička obuka. Dospjeli smo u neku artiljerijsku jedinicu. Učimo gađanje, artiljerijske sprave, ja to nisam nikada vidio. A stalno se zuca u vojsci i u zatvoru – ili govore o pomilovanju ili o skraćanju vojnog roka. Tako i među nama: 1928. godište ide kući. A mene je zakačilo, ja sam rođen 10. 12. 1927. godine.

Moj ratni put se završio na svu sreću – kao da sam dobio na bingu. Jer ja sam došao iz vojske – falilo mi je dva mjeseca i dvadeset dana od dvadeset i četiri godine. Bio sam trideset i četiri mjeseca vojnik. U to doba ko je imao četiri razreda osnovne škole, on je bio pismen. Imao sam šansu – perspektivan mlad, služio vojsku. Imao sam šansu za doškolovanje...

Ja sam došao iz vojske 05. 10. 1947., a prvi regruti kod nas su otišli 16. oktobra 1947. Ja sam primljen u SKOJ prije nego što sam izašao iz vojske. Kad sam se vratio u Gračanicu, odmah sam primljen u Partiju. Popunio onaj anketni list što se popunjavalo. Kad sam došao u "Konjuh" Živinice za kadrovika, jednog dana oni mene pozovu i određuju da idem u školu. Jedan je bio sekretar Partije, jedan je bio član užeg rukovodstva. To je bio Preduzetni komitet koji je bio ravan Sreskom komitetu u to vrijeme. Za 13 mjeseci, 13 direktora tog preduzeća je dospjelo u zatvor, među njima je bilo krasnih ljudi. Samo ako za 48 sati nije bila ispunjena norma – da se izveze trupaca koliko treba i odpremi – smjenjivali su ljude bez ikakve rasprave. Samo mene kao kadrovika obavijeste: skini ga sa liste, skini tog i tog što je uhapšen sa liste, značilo je gotov je, nema ga, neće se vratiti. Ili je zaglibio na Goli Otok ili je ubijen. Dakle, to je ono što strašno nije valjalo. To je taj period koji ne valja i ne valja onaj period...

Rezime

Treba biti načisto, hiljadu posto – tako krupne greške, mislim na Bleiburg, nisu se mogle dogoditi da Tito kao vrhovni koman-

dant za to nije znao. Da li je znao detalje – ne znam, ali za tako krupne operacije morao je znati, nisu se smjele izvoditi bez njegovog znanja... Morao je Tito formulu likvidacija 1945. znati iako se moglo dogoditi da su to izvršavali oni ljudi koji su se zaklanjali iza Neretve, Sutjeske... koji su se svetili za zvjerstva ustaša, za Jasenovac itd.

Dakle, ne može se čovjeku skidati glava, kad je on već predao oružje. On je predao oružje prije na 70 kilometara nego što je likvidiran. I dalje... bio potpuno nemoćan u logoru, zatvoren. A što se tiče Bleiburga, ne može se govoriti “desio se Bleiburg”... Desila se i Rašljeva, Ratiš, ja sam neke strahote svojim očima gledao, to je duga priča. Kao dijete, odlazeći u komoru, gledao sam strahote oko Orahovice, gledao sam šesnaest glava u jednoj raki. Ljudi su skakali u tu raku da se spase i tu ih je ubijalo. Nisu se imali gdje zakloniti, dakle i tu je bio Bleiburg.

Iz Gračanice je oko 120 nas mobilisano u posljednji čas, ne računajući one koji su krenuli kao civili, pa su se i oni prislonili uz nas. Oni nisu dobili nigdje oružje, ako neko nije sam uzeo negdje, vidio negdje na kamari... pa da ima pušku – jednostavno ko je imao volju...

Ja sam imao sreću da saznam od onog čovjeka šta će se dogoditi sa brojem jedan, a šta sa brojem dva. To je njega poslao Bog da meni rekne. I kamo puste sreće, ono što me je poslušalo dvadeset i trideset ljudi, da su me poslušali i ovi drugi svi – garantujem životom – niko ne bi bio u zatvoru više od dva dana. Ne bi imao zašto biti osuđen. Ovako su izgubili glave.

Meni smeta kada se kaže: ne smije se Hrvatima nikada više desiti Bleiburg. Ama nisu samo Hrvati bili žrtve. Garantujem svojim životom. Među 100 žrtava, 49 je bilo muslimana-Bošnjaka. A oni nisu bili svi Hrvati. Nisam ni ja tada bio Hrvat – da sam opredjeljen. Iako nemam ništa protiv. Samo imam protiv toga da on to koristi samo kao Hrvat i što se samo govori o hrvatskoj žrtvi.

Ne mogu sebi oprostiti što nikada nisam

uspio pronaći onog Osmana Tuzlaka, koji mi je, rizikujući zaista svoj život, krišom rekao, nasavjetovao – kako ćemo govoriti prilikom upisa u one spiskove u logoru Maribor. Broj 1 je takoreći išao u smrt, a broj 2 – postojala je mogućnost da se izađe na slobodu. Nisam uzeo njegovo prezime da ga pronađem i da mu se do neba zahvalim iako sam mu i ovako zahvalan čitavog života. To je sa njegove strane bila hrabrost velika. Da se saznalo, ne bi bilo dobro ni za njega, ni za nas. Veliki broj ljudi, zahvaljujući njemu, vratilo se kući, nisu nizašto odgovarali. Bio je zaista čovjek.

U ovom trenutku, od ukupno nas koji smo 7. 4. 1945. godine otišli iz Gračanice sa ovih prostora, koliko ja znam, još su osim mene samo još živi Idriz Gazibegović, stanuje u Gračanici i Osman Hasić, živi u Stjepan Polju, obojica su 1925. godište.

(Zabilježio: dr. Omer Hamzić; Gračanica, 23. juni 2010.)

IBRAHIM DIZDAREVIĆ, ZV. MUSTO ATIFIN (ROĐEN 1926.), SOKO

U knjigama u Doborovcima je upisano da sam rođen, 21. januara 1926. godine, mada moja mati tvrdi da sam rođen oko vašera, u što ja više vjerujem. Valjda ona bolje zna kad me je rodila. Pričala mi je da je jednom, vodeći me za ruku, susrela muhtara Topčagića sa Oštrikovca i zamolila ga da upiše “ovog mog Mustaficu u knjige pošto ideš tam’ u Doborovce na sastanke, dala sam mu ime po mom ocu”. – “Da si ti, Atifa, zdrava i živa ja sam njega upis’o čim sam sazn’o da si se porodila i on se zove Ibrahim”. – “Vela havle! “. Zato danas, koga god u Sokolu upitaju za Ibrahima Dizdarevića, neće znati; pitaj ko je Musto Atifin – svi će znati. Nas je pet braće: Ramiz (1928.), Hazim (1930.), Salih (1932.) i Muhamed (1938.). Ja sam najstariji. Rođen sam u Orašju u Sokolu. Mladost sam proveo kao i svi dječaci čuvajući stoku. Krali smo voće, i igrali se raznovrsnih dječjih igara: kliša i piriza, pale, preskakanja vrljika, pravili volove, topove od zemlje, borije, kreje, igra-

li kúćâ sa orasima i – da ti više ne nabrajam. Živjeli smo od zemlje (obrađujući zemlju). To su bili trenuci dječje radosti. Završio sam tečaj u Doborovcima kod uče Midhata Muradbegovića. Bio je to dobar čovjek. Bio sam pismen, što je tada bilo rijetko. Pred Abdulah efendijom Dizdarevićem sam završio hatmu. Učio sam Kur'an, klanjao redovno. U mehtefu sam naučio arabicu čitati i pisati. To je pismo arapsko, a znaci bosanskog jezika. Dopisivao sam se tako sa ženom jer je i ona znala arabicu.

Drugi svjetski rat sam dočekaao sa četrnaest godina. Dijete. Iz početka se osjećao strah u selu, jer se ustvari nije ni znalo šta se zbiva. Prolazile su razne vojske. Prijetili su nam četnici iz Skipovca i Ozrena pa su se ljudi sami organizovali da zaštite porodice i imanje. Prodavane su krave, kupovane puške. A, Boga mi, dobro smo se naoružali od staro-jugoslovenske vojske. Bilo je 1941. godine oružja i odjeće pored puta, od Gračanice do Srnica. Otac mi je umro 1942. godine. Pukao mu je čir. Teret muške glave u kući je pao na mene kao najstarijeg. Uglavnom smo se u kući borili da preživimo. Nisam bio ni u kakvoj vojsci.

Moj ratni put je započeo u maju 1944. godine.

U selo su pred kraj aprila na motorima sa prikolicom došli esesovci i pravo u kuću efendije Abdulaha Dizdarevića, koji je pored imama obavljao i poslove matičara. Vodio je domovnicu. Naredili su mu da dovede u Srnice na regrutaciju '24., '25., '26. i '27. godište—ili mu nema glave. Na spisku momaka, koje je uspio prikupiti Abdulah efendija bila su sledeća imena:

- Ibrahim Dizdarević, sin Hasanov, zv. Musto Atifin, rođ. 1926. godine, to jest ja,
- Ćazim Begović, sin Ibrin, zvani Ćazim Halimin, rođen 1925. godine,
- Nurić Mahmut zvani Mahmuče, rođen 1925. godine,
- Avdo Džinić, sin Uzeirov, rođen 1925. godine,
- Omer Sprečić, sin Mustafin, rođen 1927.

godine,

- Salih Bešić sin Smajlov, rođen 1927. godine i
- Hasib Dizdarević, sin Abdulah efendije, rođen 1927. godine.

Efendija Abdulah je lično dovezao svog sina Hasiba konjskim kolima i predao ga u Srnicama, zajedno sa nama. Hasiba je u osamnaestoj godini raznijela granata *direkten* u rovu, 14. marta 1945. godine u jednom selu, ne mogu mu se sjetiti imena, istočno od grada Nađkanjiže (Nagykanizsa), u Zapadnoj Mađarskoj, u borbi protiv Rusa i Bugara. Za mezar mu se ne zna.

Kad smo stigli u Srnice, zatekli smo mnogo naših vršnjaka iz Piskavice, Vranovića, Sladne, Lukavice, Stjepan Polja, Donje Lohinje, Džakula i drugih sela sa Dobrovačke opštine. Tu su nas pregledali. Ko je bio ispravan, predat je stražarima koji su nam dali punu ratnu spremu. Na glavi smo imali zelene fesove sa kićankama. U novoj opremi smo izgledali prelijepo. Prvi put sam na nogama imao kožne cokule.

Isto jutro smo osvanuli u Gradačcu. Tu nam je saopšteno da se nalazino u 14. SS Kama diviziji, da ne pokušavamo bježati jer ćemo i mi i naše porodice nastradati. Tu smo se zadržali na egzeciranju oko mjesec dana. Komandir čete (Untersturmfürer) mi je bio neki Jurković, ne znam mu ime, iz Sušaka (predgrađe Rijeke). Iz Gradačca smo prebačeni u mjesto Kula u Bačkoj, gdje smo čitavo ljeto bili na obuci. Jedan Zahirović iz Jakša je pokušao pobjeći. Uhvaćen je i odmah strijeljan.

Imali smo slobodu vjeroispovijesti i obavljanja vjerskih dužnosti, ali nismo to činili, nije se imalo kad. Imali smo tabor-ima, koji nam je često dersio. Govorio nam je kako se treba islamski ponašati. Ne smijemo piti rakiju, jesti slaninu, ne smijemo ubiti nenaoružanog čovjeka, a kamoli civila. Pričali su nam sve najljepše što krasi našu vjeru Islam i mi smo se tako ponašali. Prilikom ulaska Rusa u Rumuniju, prebačeni smo u Mađarsku na front. Znali smo da smo topov-

■ IBRAHIM DIZDAREVIĆ

sko meso. Od tada je započeo moj strašni ratni put. Imao sam punih osamnaest godina.

Bili smo na frontu Kaposvar-Szigetvár. Tad sam se prvi put sreo sa *kaćušama*. Ubi. Dnevno je znalo pasti na hiljade granata. Ubi. Ne mogu to ispričati. Mitraljezi su pucali, okrenuti naopačke i orali svaki pedalj zemlje. Mi smo se kretali u trouglu Kaposvar-Szigetvár-Nagykanizsa. Kad je Hasib Dizdarević poginuo, isti dan je bio ranjen i Edhem Ćurić iz Lukavice, u ruku. Ja sam ga previo, potom je prevezen u Klagenfurt na liječenje, imao je sreću. Godine 2007., pred smrt, izvadio je geler iz ruke. Žuljao ga.

Kada smo privremeno potisnuli Ruse na istok, nas su prebacili u Beli Manastir da se odmorimo. Tu smo se pobunili—jer nismo znali zašto i za koga se borimo. Vojnici su bili svi Bošnjaci, a oficiri Nijemci. Po kazni smo prebačeni u okolinu Graca u selo Leoben (Pinkafeld) kod Oberwarta. Tu smo kopali rovove za tenkove, gdje se formirao novi front.

Poslije smo ponovo vraćeni u Mađarsku, gdje smo doživjeli raspad njemačke komande. Rečeno nam je da se držimo austrijske granice. Odstupali smo od Čakovca prema Sloveniji. Na zapad su se sa svih strana kretale kolone ubogih vojnika. Tada je sa mnom

bio neki Ibrahim Imširović iz Seone. Prebacili smo se preko Drave u Varaždin, gdje smo se priključili, na mjesec dana, nekoj domobranskoj pukovnici.

Iz Varaždina sam, preko Ptuja, Slovenke Bistrice, Celja i Sloven-Gradeca, stigao do Bleiburga, gdje su nas zarobili Englezi i predali partizanima. Postali smo zarobljenici partizana u maju 1945. godine. Prije nego što sam zarobljen, uspio sam skinuti uniformu, kkakome u hodu ne bi likvidirali.

Kao zarobljenici partizana, vraćeni smo iz Bleiburga u Zagreb, preko Celja, Krškog i Samobora. Vratili smo se pješke. Na tom putu su partizanski stražari pravili strašne zločine. Svaki zarobljenik koji je pao od iznemoglosti bio je ubijen iz pištolja metkom u glavu. Tako su iza nas ostajali leševi izmučenih ljudi. U Samoboru su nas tukli čime su stigli.

Kad smo stigli u zapadni logor u Zagrebu, izdvojili su '24. godište i mlađe i odredili u radne logore. Mene je zapalo da putujem vozom preko Beograda i Skopja u selo Kačanik na Kosovu, između Skopja i Prištine. Vagoni su bili za stoku. Tu smo spavali, jeli suhu hranu i vršili nuždu. Sa mnom su bili uglavnom Hrvati. Bio je i jedan Dobojlja, kojem sam zaboravio ime. U Kačaniku, gdje je živjelo isključivo albansko življe, napravili smo radni logor. Bile su to barake od dasaka. Mi smo imali zadatak da pročistimo tunel između stanice Grlica i Kačanika, koji su Nijemci zarušili eksplozivom, prilikom povlačenja. Nalazili smo točkove i dijelove vagona kao odavde do Škahovice.¹² Puno je Albanaca tu izginulo. To smo uspješno uradili za četiri mjeseca i onda smo pušteni kući. Čistili smo sa lopatama kaliorama i rukama.

Komandir radnog voda mi je bio Marko Kušeta iz Iloka. Imao druga Abel Ivana, također, iz Iloka. Poslije rata sam ga posjećivao dok nije umro. Logor smo sami održavali. Neki zarobljenici su prali manjerke pored samog bunara i ostavljali nečistoću. Kad je

¹² Kazivač živi u Gračanici, u mahali Lipa – dakle, razdaljina iznosi oko 6 km.

oficir reagovao, rečeno mu je da to čine Bosanci. Oficir je ponovo vidio grupu oko bunara, pitao je ko su sad ovi. Jedan Zagorac je odgovorio: “Druže komandire, to su Bosanci iz Varaždina”.

Kući sam se vratio vozom preko Skopja, Beograda i Vinkovaca do Doboja, Karanovca i čirom do Gračanice. Poslije sam se oženio, odslužio tri godine vojnog roka i počeo da radim u Doboju, u “Trudbeniku”, gdje sam stekao penziju. Iz Doboja sam protjeran 1992. godine.

Kao mladić sam doživio strašnu golgotu, ni kriv ni dužan. Ništa nisam znao, ni za fašizam ni za logore. Čak sam tada mislio da su Nijemci oslobodioci jer je kod nas bilo dosta muhadžira iz Čajniča, koji su pričali kakve su sve strahote četnici činili našem narodu.

Kad sam se vratio kući, doživio sam još strašnije poniženje. Umjesto da me lijepo prime i pomognu mi da se oporavim, u selu su se pojavili skojevci koji su me šikanirali, izbjegavali i ponižavali. Nije samo to. Kad sam prevodio vozačku koju sam dobio u vojsci 1949. godine, komandir milicije je tražio karakteristike iz mjesnog ureda. Kad sam dobio kovertu, zapakovanu sa pečatima na sve četiri strane i odnio u miliciju sa napisom “strogo pov. [jerljivo]”, komandir je pročitao i prokomentarisao ironično: “Uh, kakav si ti ljuti neprijatelj bio u ratu”. Za ličnu kartu su me pitali šta sam po nacionalnosti? “Neopredijeljen!”, odgovorim. “Ne mere”, kaže, “moraš se opredijeliti”. Tako sam postao Srbin (da me ne bi optužili da sam ustaša, ako bi se opredijelio kao Hrvat). Tako su se “opredijelili” skoro svi muslimani iz Bosne. Dokle god je postojala komunistička vlast, ja sam bio žigosan i nisam mogao napredovati u službi.

(zabilježio: Izet Spahić; Gračanica, 10. 09. 2007.)

SULEJMAN OMEROVIĆ (ROĐEN 1925.), LUKAVICA:

Sjećam se dobro, 26. juna 1944. godine, u naše selo došli su esesovci na motoru i uzeli spisak omladinaca koji nisu bili uključeni

ni u kakvu vojsku. Među njima sam bio i ja. Nije nam se pisalo dobro. Nije malo prošlo, nas oko trideset je dobilo poziv da se javimo kod škole u selu. Svi smo se odazvali. Pregledani smo i odmah u toku dana krenuli u Gračanicu. Trojicu su otpustili kao nesposobne.

Iz Lukavice su regrutovani sljedeći momci:

- Alihodžić Bego, Aganov, rođen 1925., poginuo 1945. na Harunfi;
- Alihodžić Ćamil, Mula Osmanov, rođen 1925., živ;
- Aljić Husein, Ramin, rođen 1926., poginuo 1945.;
- Aljić Medžid, Huseinov, rođen 1926.;
- Brkić Ibrahim, Mehmedov, rođen 1925.;
- Ćurić Edhem, Huseinov, rođen 1925., preselio 2006.;
- Ćurić Ejub, Mustafin, rođen 1925.
- Ćurić Huso, Omerov, rođen 1919., prebačen iz domobrana u Handžar diviziju;
- Ćurić Šemso, Redžin, rođen 1925., otpušten iz Brčkog, sitan, kao nesposoban za vojsku;
- Čamdžić Adem, Nazifov, rođen 1927.;
- Devedžić Alija, Mehmedov, rođen 1926.;
- Devedžić Azem, Ahmetov, rođen 1926.;
- Devedžić Omer, Muratov, rođen 1925.; pobjegao, ranjen poslije rata ganjajući “bandu”, ostao invalid;
- Đogić Selim, Nuhanov, rođen 1926.;
- Hasić Šaban, rođen 1923., preselio 1993.;
- Kruškić Hasan, Huseinov, rođen 1925., poginuo 1945. (na Harunfi-Kuteš; umro Ćamilu Alihodžiću na koljenima, bez nogu. Ćamil ga ukopao.);
- Kruškić Omer, Ahmetov, rođen 1925.;
- Mulalić Hasan, Huseinov, rođen 1925.;
- Mulalić Halil, Husin, rođen 1925., pobjegao 1945. iz Tuzle;
- Mulalić Hasib, Hazimov, rođen 1925.;
- Marmarac Jusuf, Ibrahimov, rođen 1926., poginuo 1945.;
- Selim, ne znam mu prezime, njega je majka Musema dovela iz Svjetliče i hranila kod očuha u Lukavici, rođen 1925.,

poginuo 1945.;

- Omerović Sulejman, Omerov, rođen 1925., to sam ja;
- Omerović Mehmed zvani Meho, Šabanov, rođen 1925.;
- Subašić Ibrahim, Avdin, rođen 1925., premješten iz Wehrmachta u Kama diviziju;
- Subašić Ismet, Ibrahimov, rođen 1925.;
- Subašić Mustafa, Omerov, rođen 1924., prebačen iz Domobrana u Handžar diviziju, 1943. godine;
- Subašić Redžo, Ademov, rođen 1925.;
- Subašić Redžo, Atifov, rođen 1926., mobilisan u domobrane, a kasnije prebačen u SS diviziju, živ;
- Šiljić Hamid, Salkanov, rođen 1925., živ;
- Zahirović Hasan, Mehmedov, rođen:1925., preselio 2004. godine.

To su momci koji su iz Lukavice bili u SS Kama diviziji, većina ih je regrutovana u selu, a neki su pridodani iz Domobranstva i Handžar divizije.

Ispred škole smo postrojeni i dovedeni pred konak u Čaršiji [zgrada Općine u Gračanici], gdje smo prenoćili u hodniku. Odatle smo prebačeni u Bukvik, gdje smo zadržani šest dana. Tu sam susreo Osmana Čehića i Hazima Hasića iz Zeljine, Rešu Ibrahimovića iz Mionice, Numana Ahmetaševića iz Donje Lohinje. Drugih se ne sjećam.

Iz Bukvika smo prebačeni u Bošnjake, preko Brčkog. Bošnjaci su veliko selo u Hrvatskoj, s onu strane Save, blizu Županje. Tu smo zanimali (vježbali) oko mjesec dana. Zanimali smo do iscrpljenja. Sve smo to radili u svojoj odjeći. Iz Bošnjaka smo prebačeni u Bačku Kulu. Tu su nam dali uniformu. Nastavili smo sa vojnom obukom dva i po mjeseca. Imali smo tabor imame. To su bili pismeni ljudi. Oni su predvodili namaze i ukazivali nam na islamske nazore. Tabor imami su bili lukav potez njemačke komande koja je tako lakše upravljala Bošnjacima, omogućivši im obavljanje islamskih propisa kad god je to bilo moguće, i ko je htio.

■ SULEJMAN OMEROVIĆ

Stalno su govorili kako ćemo poslije obuke u Hrvatsku, na položaje. Približavao se Ruski front. Iz Kule su nas pokrenuli prema Hrvatskoj. Prešli smo Dunav kod Bezdana. Pošto naša divizija, koju su Nijemci nazvali 14. SS nova Kama divizija, nije imala ljudstva – pripojili su nas 13. SS Handžar diviziji.¹³ Na putu prema Belom Manastiru, jedna četa se odvojila i krenula za Osijek. Odbili su da se vrate na naredbu. Malo dalje su bili svi pobijeni, uhvaćeni u unakrsnu vartu mitraljeza iz dva tenka.

U Belom Manastiru smo odsjeli u šćerani deset dana. Sve su nas razoružali. Odatle smo u stočnim vagonima, željeznicom stigli u Pečuh u Mađarskoj. Iz Pečuha su nas uputili za Zagreb. Samo do Zagreba smo putovali u otvorenim vagonima sedamnaest dana. Ja sam u Pečuhu bio okasnio na naš voz, zajedno sa Agić Sulejmanom i Đaković Jusufom

13 Zapravo, 14. SS divizija "Galicija" je formirana od Ukrajinaca nedugo nakon 13. SS divizije, zatim je formirana 15. SS divizija od Letonaca, itd. Nova Waffen-SS divizija formirana od Bošnjaka je dobila brojnu oznaku 23. i njen puni naziv je glasio: 23. Gebirgs-Division der Waffen "Kama" (kroatische nr. 2) – 23. gorska divizija Waffen-SS "Kama" (hrvatska br. 2). Nakon što se odustalo od formiranja te divizije, brojna oznaka 23. je dodijeljena novoformiranoj Waffen-SS diviziji, sastavljenoj od mobiliziranih Holandana.

iz Brezova Polja, pa sam ih prebacivanjem u drugim vozovima sustigao u Nadkanjiži (Nagykanizsa). U Pečuhu sam vidio voz koji se kretao iz pravca Beograda sa ranjenim i prljavim Nijemcima. Jedan Nijemac je poludio pa su ga jedva zadržavali u vozu.

U Zagrebu su izdvojili nas oko pedeset i uputili u Graz. To su područje već žestoko bombardovali Englezi i Amerikanci. Jedva smo ostali živi. Iz Graca smo odlazili sa ruskim zarobljenicima i kopali rovove u Pinkafeldu—oko dva mjeseca. Ustvari, kopali smo rovove za odlučujući okršaj između Nijemaca i Rusa, do kojeg nikada nije došlo.

Kad je Nijemcima prigustilo, ponovo su nas obukli u nove uniforme i naoružali. Uputili su nas u selo Trnovac u Međumurju. Tu smo jedno vrijeme zanimali, a onda smo spremljeni na front u pogranični grad Vizvar u Mađarskoj, na rijeci Dravi. Sa mnom u rovu bio je i Čamil Alihodžić. Tu sam upoznao Imamović Mehmeda iz Miričine.

Procjenjujući da situacija izmiče kontroli, odlučili smo da pobjegnemo. Mehmed je pronašao čamac u rukavcu rijeke Drave, zapunjen pijeskom. Čamac smo dobro očistili i pripremili da se otisnemo niz Dravu, pa doкле stignemo. U međuvremenu su nas naglo pokupili i bjegstvo je propalo.

Zima 1945., nastupili su najteži dani mog ratnog puta.

Spremala se velika kontraofanziva na Istočni front, pred proljeće. Mi smo pomjereni na istok. Čuli su se topovi sa fronta. Mi smo njih dobro pomakli nazad.

Jedne noći smo prenoćili u polju blizu Balatona. Malo smo se ukopali, samo da nismo izloženi vjetru, prostrli klasuru i pokrili se dekama i klasurom. Odmah smo, onako iscrpljeni, pospali. Kad smo se probudili, jedva smo se dizali. Na nama je bilo pola metra snijega. Kako je koji ustajao tako je i padao. Mi smo u noćnom napredovanju, ne znajući, došli na nišan Rusima. Tu je izginulo puno ljudi. Ja sam uspio sa Čamilom da se prebacim u jedan jošik. Tu smo legli. Odjednom osjetih — kao da me je neko dobro udario dr-

vetom po ramenu. Samo osjetih krv, vruće svud po tijelu. Rekoh, Čamile, mene ranilo. Bježi, odgovorio je Čamil. Ja sam tad skočio da potražim našu terensku ambulantu, odatljenu od nas nekih dva kilometra. Tu su mi ukazali prvu pomoć i previli ranu.

Kad su se naši konsolidovali, krenuli su u napad. Zapucali su—i Rusi listom digoše ruke u vis da se predaju. Naši su se podigli i krenuli prema njima. Ali Rusi su ih prevarili: tada naglo zapucaše i mnoge su pobili.

Bio je 5. mart 1945. godine kad sam ranjen u rame ujutro u selu Kutašu, a previjen poslije podne. I danas nosim kuglu iznad bregu kod kičme. Sa fronta sam prevezen u Pinkafeld. Tu sam ostao oko mjesec dana. Pitao sam jednu djevojku odakle je. Ona je rekla da je iz Sarajeva. Cijelu Koševsku bolnicu su mobilisali sa opremom iz Sarajeva i smjestili u Pinkafeld. Onda sam prebačen u Graz u bolnicu. Tu sam noćio i sutradan pravo za Salzburg. U Salzburgu smo samo noćili i odmah nazad. Sa mnom je bio neki Muharem Hodžić iz Prijedora.

Vraćeni smo u mjesto Leoben na oporavak (genezu). Vladao je opći metež. Tu su nam dali novu opremu i uputili u Međumurje, nas oko 200 do 300. Tu smo se kratko zadržali i saznali da je Führer krepu¹⁴. Bila je prava radost. Kroz dva-tri dana su nas obavijestili da idemo za Zagreb.

Kapitulaciju sam dočekao u jednom topoliku kod Ptuja, prešavši Dravu. Tu nam je jedan oficir saopštio da su imali borbe sa Amerikancima i Englezima i izgubili. “Ali ćemo se sa njima opet pomiriti, a sa Rusima nikada”, veli, i kad spomenu Ruse — odskočio je od bijesa. Tada nam je rekao da je za nas rat završen i da se snalazimo kako znamo i umijemo.

Većina nas se uputila kući. Neki su krenuli u pravcu Klagenfurta i bili zarobljeni. Poslije mi je ispričao Redžo Subašić da je iz Klagenfurta prema Varaždinu krenulo njihov

14 Hitler je izvršio samoubojstvo 30. aprila, a vijest o njegovoj smrti je u njemačkim medijima objavljena sutradan.

oko 12.000, kao partizanski zarobljenici, a da su do Varaždina prepolovljeni. Neki su pomrli od gladi i iscrpljenosti, a neki pobijeni.

Na putu kući smo zarobljeni kod Celja od partizana i odvedeni na nogometno igralište. Trava se zeleni. Kroz tri dana se trava pretvorila u prašinu, a okolo se poredali stražari sa mitraljezima i bodljikavom žicom. Logor. Tu su nas ispitivali. Komanda je bila sastavljena od Hrvata. Broj se smanjivao. Pokret. Pješke smo prošli kroz Samobor, Karlovac, Sisak, do Bosanskog Broda. Kolona je bila duga kilometrima. Mogu kazati da nije bilo ubistava u putu u toj koloni, barem ja nisam vidio. Sa mnom su putovali do Broda Aljić Hamdo iz Prnjavora, zaseoka Lukavice, Ćurić Ejub iz Lukavice i neki Bešić iz Sokola i sad je živ.

Iz Bosanskog Broda sam raspoređen u Jugoslavensku armiju, u 39. diviziju – Jajce, 20. krajišku brigadu u Drvaru, kao ratni zarobljenik. Zvalo se to dopunski rad. Čistili smo šumu na planini Klekovači, do septem-

bra mjeseca. Tada sam prebačen u Mrkonić Grad—do Nove godine. Odatle sam direktno proveden na odsluženje vojnog roka u Boku Kotorsku u mjesto Kumbor, gdje sam ostao do 1. oktobra 1947. godine, odakle sam se uskotračnom prugom preko Popovog polja vratio kući.

Po povratku kući, nisam imao nikakvih posljedica. U selu su svi znali da sam bio na silu otjeran u SS. Nisam mogao ništa učiniti, iako sam znao da je to bila okupatorska vojska, jer je kontrola bila rigorozna, a život mi se nije davao uludo. Mnogi od nas smo mislili obući novu uniformu, uzeti oružje i pobjeći kući. Sav komandni kadar je bio njemački. Disciplina rigorozna. Svi koji smo bili u toj vojsci, znamo komande na njemačkom – k'o da smo je juče napustili. A ustvari, mi nismo nikad ni doživjeli da se stvarno formira ta divizija, jer smo mobilisani pred kraj rata i sa nepotpune obuke smo odmah bačeni na frontovsko ratovanje. Bili smo obična topovska hrana.

(zabilježio: Izet Spahić; Lukavica, 30. septembar 2007.)

